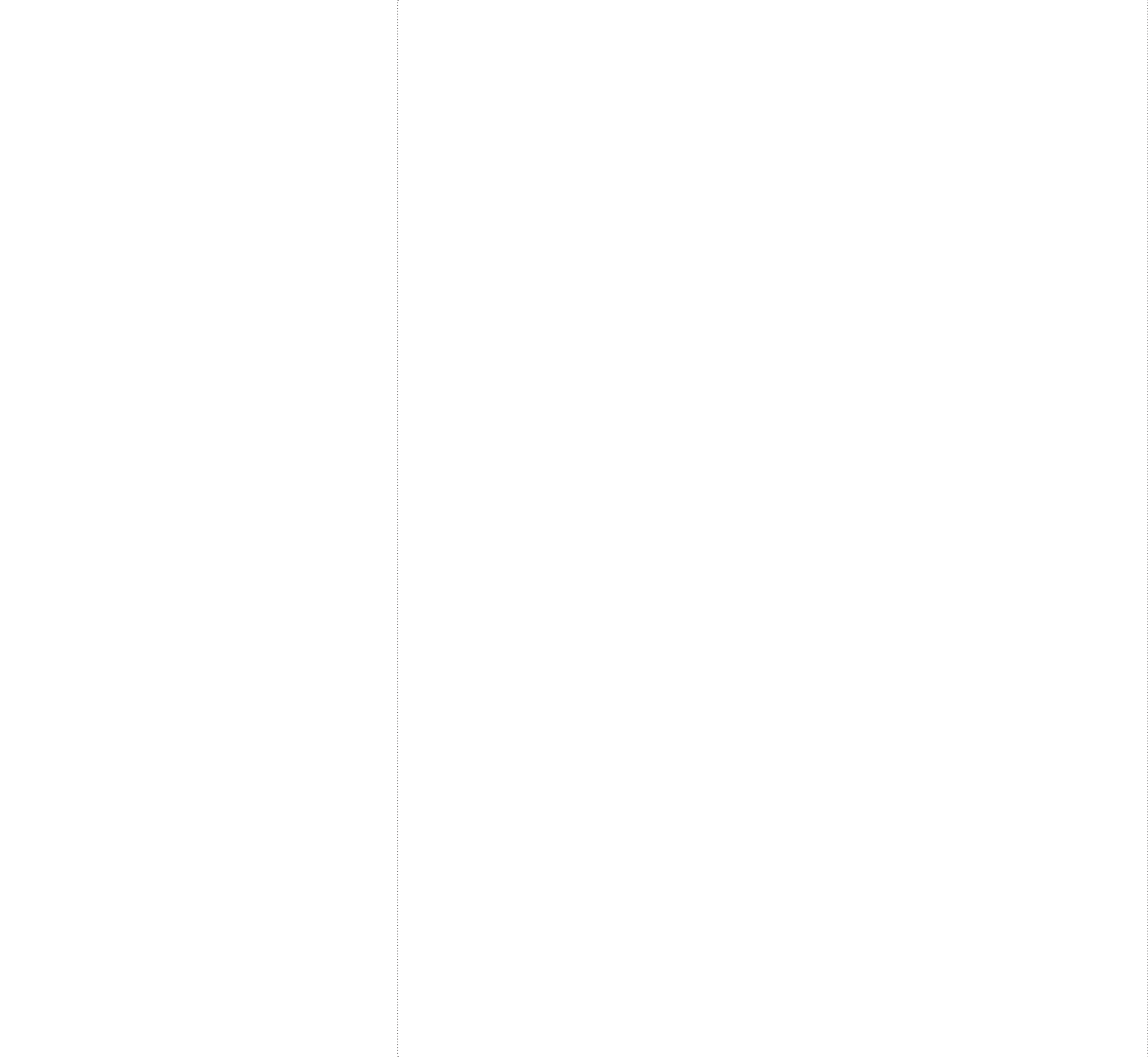

Goran Musić

RADNIČKA KLASA SRBIJE U TRANZICIJI 1988-2013.

IMPRESSUM

Publikacija:

Goran Musić: Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988-2013.

Izdavač:

Rosa Luxemburg Stiftung
Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Evropu
Gospodar Jevremova 47, Beograd, Srbija

Redakcija:

Boris Kanzleiter

Lektura i korektura:

Dragomir Olujić Oluja, Cormac Franklin

Naslovna strana:

Vladan Jeremić

Dizajn:

Ana Humljan

Priprema za štampu:

Dejan Dimitrijević

Štampa:

Standard 2, Beograd, april 2013. godine

Tiraž:

500

Naslovna strana:

Radnički spomenik je kolaž iz veće instalacije Vladana Jeremića pod naslovom *Partisan Songspiel spomenici*. Foto kolaž je sastavljen od dokumentarnih fotografija radnika Jugoremedije, nastalih na protestima radnika u Srbiji tokom 2004-2008. godine.

Ovu publikaciju je finansirala Rosa Luxemburg Stiftung. Bilo koji vid komercijalne distribucije nije dozvoljen.

Stavovi autora teksta ne moraju biti nužno i stavovi Rosa Luxemburg Stiftung.

Goran Musić

**RADNIČKA KLASA
SRBIJE U TRANZICIJI
1988-2013.**

**ROSA
LUXEMBURG
STIFTUNG
SOUTHEAST
EUROPE**

Beograd 2013

PREDGOVOR

Studija „Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988-2013“ je mnogo više od pukog opisa različitih mobilizacija radnika tokom poslednjih 25 godina. Polazeći od položaja radništva, autor, Goran Musić, dotiče se u analizi nekih od najsloženijih društveno-ekonomskih procesa u srbijanskom društvu: od uspona nacionalizma kasnih 80-ih, preko privrednog kolapsa i dezindustrializacije za vreme ratova 90-ih, pa sve do „tranzicionog“ preobražaja i ustoličenja neoliberalizma kao dominantnog ideološkog usmerenja u srbijanskoj politici, tokom prve decenije dvadesetprvog veka. Ključno pitanje za autora jeste način na koji su pomenuti procesi uticali na svest radništva, kao i različite oblike artikulacije njihove borbe za preživljavanje.

Goran Musić svoje nalaze jednim delom bazira na istraživanju koje je sproveo tokom svojih doktorskih studija pri Evropskom univerzitetskom institutu u Firenci (Italija), na temu radničkih štrajkova u bivšoj Jugoslaviji tokom 80-ih. Ova studija predstavlja jedan od retkih analitičkih tekstova koji za temu imaju mobilizacije radničke klase u srbijanskom društvu danas. Nadamo se da će kao takva poslužiti za otvaranje daljih diskusija o pitanjima istorijskog iskustva i položaja radništva u regionu. Drugačiji načini gledanja na ovu složenu temu su svakako mogući i trebalo bi ih izložiti.

Pitanja pozicije radništva u Srbiji, artikulacije njegovih društvenih i političkih interesa, kao i oblika organizovanja, danas su, čini se, značajnija nego ikada ranije. Globalna finansijska i ekonomska kriza je ostavila naročito pogubne posledice na Balkanu. Ekonomije država Jugoistočne Evrope nalaze se u recesiji ili stagnaciji još od 2008. godine. Kapije fabrika i preduzeća se zatvaraju, stopa nezaposlenosti dostiže istorijski vrhunac, a vlade u regionu istrajavaju u uvođenju budžetskih rezova. Neoliberalna politika privatizacije preostalih javnih preduzeća i fleksibilizacija radnih odnosa na štetu zaposlenih se nastavlja u punom obimu.

Priroda ekonomskih problema i društvenih posledica tekuće krize na Balkanu slična je situaciji u drugim zemljama na evropskoj periferiji, poput baltičkih zemalja, Grčke, Španije ili Portugala. Pa ipak, u različitim regionima susrećemo se sa krajnje drugačijim političkim reakcijama na krizu. Posebno u slučaju Grčke, Španije i Portugala svedoci smo nastajanja jakih protestnih pokreta odozdo. U Srbiji, kao i većini balkanskih zemalja, radnički pokret još ostaje pasivan posmatrač. Ova studija delimično objašnjava put do pozicije nemoći u kojoj se našla radnička klasa u regionu. Međutim, isto tako, svrha teksta jeste da pokuša doprineti građenju novog radničkog pokreta koji bi mogao da se uhvati u koštac sa velikim izazovima koji se danas postavljaju pred društvo.

Beograd, april 2013.

Boris Kanzleiter

Direktor Regionalne kancelarije Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe

RADNIČKA KLASA SRBIJE U TRANZICIJI 1988-2013.

Na vrhuncu spontanog talasa štrajkova koji je zahvatio Srbiju u leto 2009. godine, štrajkački odbori šest fabrika su se udružili i osnovali Koordinacioni odbor radničkih protesta. Aktivisti okupljeni u ovoj inicijativi smatrali su da kratkoročnim zahtevima izolovanih radničkih borbi u različitim delovima zemlje, kao i delimičnim rešenjima do kojih su ovakvi napori vodili, nisu mnogo postigli. Po njihovom mišljenju, težina problema sa kojima se radnička klasa suočavala zahtevala je koordinisano delovanje radnika u različitim sredinama.

Polovina fabrika koje su učestvovala u osnivanju radničke koordinacije bile su locirane u Zrenjaninu, gradu koji je nekoliko godina ranije postao žarište radničke aktivnosti zahvaljujući zaposlenima u farmaceutskoj kompaniji „Jugoremedija“. Nakon gotovo pune decenije upornih mobilizacija, borba ove fabrike postala je simbol otpora radništva protiv privatizacije politike i deindustrijalizacije zemlje. „Jugoremedija“ je jedan od retkih primera radnika u štrajku koji su uspeali da raskinu privatizaciju svoje fabrike, otarase se gazde i samostalno organizuju proizvodnju.¹ Ovi podvizi postavili su ih u centar širih radničkih inicijativa u Srbiji u proteklih godinama i donela im ugled kako u domaćoj, tako i u inostranoj javnosti.

---

¹ U protekloj deceniji u Srbiji je bilo još primera kompanija koje su štrajkom uspele da se izbore za poništenje prodaje novim gazdama i samostalno organizovanje proizvodnog procesa, poput fabrike mermera „Venčac“ iz Arandelovca, međutim „Jugoremedija“ je postala poznata zahvaljujući istrajnosti u borbi i spremnosti da podrži druge firme u štrajku.

Ipak, za mnoge posmatračke talas štrajkova 2009. došao je kao grom iz vedra neba. Malo ljudi u zemlji je računalo na radničku klasu kao ozbiljnu društvenu snagu nakon dve decenije bolne tranzicije. U mnogim slučajevima, radnici su počeli da se organizuju kada je preostalo malo toga vrednog borbe, budući da je fabrička oprema zastarila, a zgrade bile već čvrsto u rukama privatnih špekulanata.² Vera u sposobnost industrijskih radnika da deluju u skladu sa svojim dugoročnim interesima je vremenom izbleдела.

Zaista, ne uzevši u obzir početni procvat nezavisnog sindikalizma odozdo³, koji se desio neposredno nakon urušavanja državnog monopola na radničko organizovanje, koji su uživali Savez komunista Jugoslavije i Savez sindikata Jugoslavije, krajem 80-ih, gore pomenuta inicijativa udruženih štrajkačkih odbora ističe se kao redak primer šire, nezavisne inicijative industrijskih radnika u srbijanskom društvu. Pre nego što se detaljnije pozabavimo ovim novijim primerima radničkog aktivizma u poznoj fazi tranzicionog restrukturiranja, čini nam se zanimljivim da se osvrnemo na relativnu oseku radničkog aktivizma u prvih dvadeset godina transformacije od samoupravljačkog socijalizma ka tržišnoj ekonomiji i da je pokušamo objasniti.

Razgradnja solidarnosti

Čim su se režimi „realnog socijalizma“ u Istočnoj Evropi poput domina jedan za drugim počeli rušiti pod pritiskom ekonomskog zastoja i masovnih mobilizacija na ulicama, mnogi levičarski aktivisti, pozicionirani van Moskvi naklonjenih komunističkih partija, dočekali su ovaj razvoj događaja sa dozom optimizma, uprkos otvorenom neoliberalnom i nacionalističkom usmerenju većeg dela vođstva antirežimskih protesta. Ovi posmatrači su tvrdili da je glavna karakteristika 1989. godine ponovno buđenje „civilnog društva“ u socijalističkim zemljama. Važnija od desničarskog karaktera vođstva bila je činjenica da su ulične mobilizacije izborile slobodu političkog izražavanja i otvorile prostor za nezavisno radničko organizovanje.

---

2 Videti: Milenko Srećković, Smisao radničke borbe danas: Tribina o aktivnostima Koordinacionog odbora radničkih protesta u Srbiji, u: Vladislav Bailović i drugi, Deindustrijalizacija i radnički otpor: Borbe i inicijative za očuvanje radnih mesta u periodu tranzicije, Pokret za slobodu, Beograd 2011.

3 Od ovih ranih inicijativa za nezavisno sindikalno organizovanje Ujedinjeni granski sindikati „Nezavisnost“ su izbili kao najveća sindikalna konfederacija, organizujući radnike van tradicionalnog sindikata pod državnim pokroviteljstvom, koji je preživeo pod imenom Savez samostalnih sindikata Srbije (SSSS).

Pod takvim okolnostima bilo je nade da će čak i ukoliko nove, protržišne vlade budu pokušale da nametnu reakcionarnu politiku socijalnih rezova i privatizacija njihove mere naići na žestok otpor odozdo.⁴

Ova predviđanja se nisu obistinila. Umesto žilavog otpora iz baze, sa kojim su se državni aparati suočavali u poslednjim godinama „realnog socijalizma“, neoliberalni reformatori 90-ih su naišli na krhko civilno društvo, retke proteste i raštrkane štrajkove.⁵ Čak i u Poljskoj, u kojoj je tokom 80-ih sindikat „Solidarnost“ činio kičmu širih društvenih mobilizacija, činilo se da svet rada nije bio u stanju da u izmenjenim okolnostima organizuje celovit otpor ekonomskoj politici „šok terapije“.⁶

U svom istraživanju tranzicionih procesa u Centralnoj i Istočnoj Evropi Gareth Dale i Jane Hardy sumiraju četiri glavna činioca koja su doprinela slabosti položaja sveta rada u regionu. Prvo, zvaničnici vladajućih komunističkih partija su licemerno koristili jezik socijalne pravde i prava radničke klase da bi branili svoje privilegije. Nakon decenija zloupotreba i mešanja sa raznim nacionalističkim i šovinističkim tendencijama, mnogi tradicionalni slogani i ideje levičarske politike izgubili su moć da inspirišu socijalni aktivizam, a njihovo mesto su sve više perfidno zauzimali desni populizam ili široko rašireni individualizam, ciničan prema bilo kakvom obliku političkog organizovanja u ime solidarnosti i kolektivnih interesa.

Drugo, ova ideološka kriza bila je praćena nedostatkom prostora u kojem bi se pokret mogao organizovati. U sistemima tzv. realsocijalizma, radništvo je bilo sprečeno da razvija nezavisne klasne organizacije, bilo na radnom mestu, bilo u političkoj areni. Iako se pozivala na radničku klasu, vlast nije dozvoljavala autonomni prostor u kojem bi se baštinilo iskustvo radničkog pokreta. Nisu postojale institucije koje čuvaju i primenjuju lekcije prethodnih istorijskih bitaka. Stoga su generacije radnika bile odsečene od lokalnih tradicija radničkog pokreta i svakodnevnih metoda klasne borbe.

---

4 Ernest Mandel, *The Irresistible Fall of Mikhail Gorbachev*, u: „International Viewpoint“, br. 221, februar 1992, str. 26-27.

5 Stephen Crowley and David Ost, *Introduction: The Surprise of Labor Weakness in Postcommunist Society*, u: Stephen Crowley and David Ost (ur.), *Workers after Workers' States: Labor and Politics in Postcommunist Eastern Europe*, Rowman & Littlefield Publishers INC, Lanham 2001, str. 1-13.

6 David Ost, *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*, Cornell University Press, Ithaca 2006.

Treće, tranzicione države jesu formalno uvele osnovne građanske slobode u Istočnu Evropu. Međutim, ovo nikako ne znači da je klima za socijalni i politički aktivizam u ovim zemljama ekvivalentna onoj koja postoji u Zapadnoj Evropi, gde su društveni pokreti kroz istoriju uspeali da osvoje autonomne prostore za organizovanje. Ograničavanjem slobode javnog okupljanja, čvrstom kontrolom medija, sponzorisanjem desničarskih grupa ili širokom upotrebom državnih bezbednosnih agencija nove političke elite u regionu nisu se odrekle mnogih represivnih tehnika vladanja kojima su se prethodni režimi naveliko služili.

Poslednje, ali ne i najmanje važno, četvrto, jeste uništavanje homogenosti radničke klase, do kojeg dolazi prodiranjem tržišta u društvo. Restauracija kapitalizma dovela je do cepanja bivših industrijskih giganata, masovne nezaposlenosti, osiromašenja, društvenog raslojavanja, migracija stanovništva, kriminala i rasformiranja mehanizama socijalne zaštite. Radnička naselja, koja su u državnom socijalizmu bila dobro integrisane i relativno egalitarne sredine, u 90-te godine prošlog veka ušla su prožeta strahom, u izolaciji pojedinačnih domaćinstava. Atomizovana društva ohrabruju traganje za pojedinačnim rešenjima zajedničkih problema. Razgradnja osnovne društvene solidarnosti bila je jedan od glavnih mehanizama na koji su se tržišne snage mogle osloniti u osvajanju Istočne Evrope.⁷

Kreativna birokratija

Radnička klasa u Srbiji suočavala se sa istovetnim izazovima. Pa, ipak, surova priroda transformacije u bivšoj Jugoslaviji pojačala je mnoge gore pomenute procese i dala im nepredvidive izdanke. Jedinstveno nasleđe samoupravljačkog socijalizma, specifičan profil tranzicionog režima u prvih deset godina transformacije, nasilan raspad zemlje, međunarodne sankcije i dubina ekonomskog propadanja su okolnosti koje su neizbežno oblikovale posebne odgovore lokalne radničke klase na tranzicione društvene fenomene.

Prepoznavši „duh vremena“ kasnih 80-ih deo srpske partijske nomenklature i ekonomske elite pokušao je da spreči gubitak svojih privilegija uvođenjem radikalnih reformi u jugoslovenski socijalistički sistem. Glavni eksponent ovih težnji u Savezu komunista Srbije bio je Slobodan

---

⁷ Gareth Dale and Jane Hardy, Conclusion: The 'Crash' in central and Eastern Europe, u: Gareth Dale, First the Transition then the Crash: Eastern Europe in the 2000s, Pluto Press, London 2011, str. 260.

Milošević. Milošević je napravio politički puč u vrhu partije, sproveo čištku u republičkom partijskom aparatu i postavio se na čelo uličnih mobilizacija odozdo koje su se tada dešavale. Kao i u Poljskoj, radnički štrajkovi bili su jedan od najvidljivijih oblika društvenih previranja u poslednjim godinama jugoslovenskog socijalizma.⁸ Sa programom koji je obećavao širu autonomiju samoupravljačkim preduzećima putem tržišnih privrednih reformi kao i veću odgovornost državne birokratije prema interesima privrede, uz pomoć političke centralizacije, novo republičko rukovodstvo uspeo je da privuče aktivnu podršku znatnog sloja industrijskih radnika u Srbiji.

Jugoslovenska socijalistička država imala je svoje korene u narodnom antifašističkom pokretu izgrađenom u toku Drugog svetskog rata. Ova činjenica je odvajala od mnogih drugih istočnoevropskih socijalističkih država, čije je osnivanje bilo rezultat vojnog napredovanja i geopolitičkog uticaja Sovjetskog Saveza. Utemeljenost u širokim masama i nezavisnost od Moskve učinila je lokalnu elitu fleksibilnom i sklonom eksperimentima. Komunistička partija je dopuštala određeni prostor za kritičke debate i pokazala se sposobnom da integriše mnoge opozicione glasove i predložene reforme u svoju zvaničnu politiku. Linija podele između disidentskih krugova i establišmenta u Jugoslaviji nikada nije bila tako jasna kao što je to bio slučaj u zemljama Istočnog Bloka.⁹

Slično tome, horizontalni rascepi između radnika na jednoj i rukovodstava preduzeća i partije na drugoj strani takođe nisu bili toliko jasno određeni kao što je bio slučaj u komandnim privredama Istočne Evrope. Jugoslovenski ekonomski sistem kombinovao je elemente plana sa tržištem i sa širokom autonomijom preduzeća. Sloboda svakog preduzeća da sledi vlastite interese na tržištu stvorila je uslove za to da radnici često svoju dobrobit poistovećuju sa menadžmentom preduzeća nasuprot državi ili konkurentnim preduzećima. Međutim, kada su preduzeća zapadala u finansijske probleme ili se razlikovala u prihodima različitih privrednih grana povećala preko stepena tolerancije socijalističkih normi raspodele, radnici su bili u situaciji da sklope savez sa delom političke birokratije i

---

8 Broj se kretao od 247 štrajkova sa 13.507 učesnika u 1980. do 1.851 štrajka u koje su bilo uključeno 386.123 radnika u 1988. godini. Ovom statistikom Jugoslavija je svrstana među zemlje sa najvišom štrajkačkom aktivnošću u Evropi tih godina. Videti: Salih Fočo, Štrajk između iluzije i zbilje, Radnička štampa, Beograd 1989, str. 6.

9 Jasna Dragović-Soso, *Saviors of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, McGill-Queen's University Press, London 2002.

zahtevaju otklon partije od tržišnih reformi i povlačenje ovlašćenja privrednih rukovodilaca. Sistem je tako oscilirao između tržišne i političke kontrole nad privredom.¹⁰

Jedna od osnovnih specifičnosti jugoslovenskog tipa realosocijalizma bilo je insistiranje na razdvajanju između državne i društvene svojine. U klasičnoj marksističkoj teoriji društvena svojina u socijalizmu podrazumeva državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, pri čemu je priroda države izmenjena tako da ona po prvi put u istoriji predstavlja ogromnu većinu društva – radničku klasu, pa tako i društvo kao celinu. Friedrich Engels na primer kolektivnu, društvenu svojinu definiše upravo kao državnu svojinu, ali tako da je i sama država pod vlašću radnika, odnosno da samu sebe rastvara u samoupravnim organima radničke klase i da, u perspektivi, organi vlasti ustupaju mesto organima za vođenje proizvodnje.¹¹ U Sovjetskom Savezu, zemlji prve uspešno sprovedene socijalističke revolucije, desio se obrnut proces. Umesto postepenog odumiranja države putem njenog podružtvljavanja, politička birokratija se, vođena sopstvenim interesima, nametnula kao vrhovni rukovodilac koji komanduje svim privrednim tokovima s vrha, tako gradeći monolitnu državnu strukturu otuđenu od običnih građana.

Nakon rascepa sa Moskvom 1948. godine, jugoslovenska partija je ubrzo proglasila da je za razliku od sovjetskog modela učinila prvi korak ka odumiranju države tako što su preduzeća „predata na upravljanje radnim kolektivima“, a nasuprot državnoj svojini nad sredstvima za proizvodnju uvedena tzv. društvena svojina. Ovo je, sa jedne strane, pružilo radnicima osećaj da delimično drže vlast u svojim rukama, jer učestvuju u odlučivanju o poslovanju svojih firmi, ali je, sa druge strane, decentralizacijom radničku klasu kao celinu razbila na radne organizacije, a kasnije i

---

10 Ellen Turkish Comisso, *Workers' Control under Plan and Market: Implications of Yugoslav Self-Management*, Yale University Press, New Haven 1979.

11 U delu „Anti-Dühring“, Friedrich Engels objašnjava: „Proletarijat zauzima državnu vlast i pretvara sredstva za proizvodnju najpre u državnu svojinu. Ali time on ukida i samog sebe kao proletarijat, ukida sve klasne razlike i klasne suprotnosti, time i državu kao državu... Država je bila zvanični predstavnik celog društva, njegovo obuhvatanje u jednu vidljivu korporaciju, ali ona je tu ulogu ispunjavala samo ukoliko je bila država one klase koja je za svoje doba bila predstavnik celog društva... Postajući najzad faktično predstavnik celog društva, ona čini samu sebe izlišnom... Prvi čin u kome država stvarno istupa kao predstavnik celoga društva – uzimanje u posed sredstava za proizvodnju u ime društva – ujedno je i njen poslednji samostalan čin kao države“ - Prema: Vladimir I. Lenjin, *Država i revolucija*, Prosveta, Beograd 1983, str. 20-21.

sitnije jedinice nazvane „osnovnim organizacijama udruženog rada“, koje jesu stajale nasuprot državnom aparatu, ali koje, za razliku od njega, nisu imale svoje centralne organe, niti jedinstveno formulisanu politiku. Decentralizacija privrede je za posledicu imala to da su radni kolektivi svoje firme doživljavali sve više kao ortakluke, a sve manje kao svojina društva, što je neretko dovodilo i do sukobljavanja interesa različitih organizacija udruženog rada, koje bi u krajnjoj instanci rešavala država.

Ovakva situacija je omogućila nomenklaturi da se postavi kao svojevrsni društveni lepak iznad rascepanog radništva i da time sačuva neprikosnoven položaj partijske birokratije, zajedno sa privilegijama koje je taj položaj donosio. Birokratija se nije odrekla direktnog komandovanja preduzećima tako što bi ih predala radničkoj klasi. Umesto toga uvela je tržište gotovih proizvoda na kome su nadmetala rascepana preduzeća. Jedina institucija harmonizacije ekonomskih tokova ostao je aparat partijske države. Bez strukturne sposobnosti da definišu svoj klasni interes putem vlastitih centralnih organa, izloženi raslojavanju i konkurenciji među radnim kolektivima usled različitog uspeha preduzeća na tržištu, radnici su njegovo definisanje bili prinuđeni da prepuste potrebama partijske vrhuške. Partija je, pak, prema svojim dnevno-političkim interesima definisala kako zvaničan „klasni“ interes radnika, tako i prirodu „samoupravljačkog“ socijalizma i „društvene“ svojine.

U skladu s ovim, dva kamena temeljca navodno posebnog jugoslovenskog puta ka socijalizmu – „radničko samoupravljanje“ i „društvena svojina“ – imali su dvojaka značenja u zavisnosti od političkog momenta. U periodima jake tržišne orijentacije partijske vrhuške samoupravljanje je tumačeno uglavnom kao sloboda radnika u pojedinačnim preduzećima da donose vlastite poslovne odluke i maksimalizuju prihode, bez obzira na šire društvene implikacije njihovih postupaka. U ovim vremenima, formula društvene svojine podrazumevala je da instalirana fabrička oprema, kao i prihod ostvaren njenom upotrebom, pripada grupi ljudi zaposlenoj u datom preduzeću. Međutim, u godinama kada je partija imala za cilj veću ulogu planiranja u svojoj ekonomskoj politici, naglasak je stavljan na klasnu dimenziju radničkog samoupravljanja. U vremenima rastuće društvene nejednakosti i nesigurnosti na tržištu, radnici su ohrabrivani da dižu glas protiv privilegija članova poslovnih organa i zahtevaju preraspodelu prihoda. U ovom slučaju, fabrike i njihovi proizvodi su smatrani nečim što pripada društvu kao celini, pre nego pojedinačnom radnom kolektivu.

U drugoj polovini 1980-ih, kada su ekonomska kriza radničkog samoupravljanja i politički razdor između različitih republika dosegli vrhunac, Savez komunista Srbije predvođen Slobodanom Miloševićem bio je u stanju da skicira naizgled koherentan program ekonomskih i političkih reformi koji se bazirao na tržišnim interpretacijama radničkog samoupravljanja. Novo vođstvo je dovelo liberalne ekonomske impulse radničkog samoupravljanja u sklad sa neoliberalnim duhom vremena. Više tržišnog uticaja uvođeno je pod parolom širenja radničkog samoupravljanja i povećanja autonomije rada u odnosu na političku birokratiju. Zahtev za jačom, centralizovanijom državom se na prvi pogled može učiniti nekonzistentnim delom ovog plana. Ipak, poziv na rezanje nižih i srednjih delova samoupravnog aparata i jačanje federalnih struktura logično je pratilo težnju za ekonomskom liberalizacijom. Postojala je hitna potreba za jakim i centralizovanim političkim institucijama sa dovoljno autoriteta da provedu željene reforme protiv otpora republičkih i pokrajinskih partijskih struktura. Srbijanski državni mediji povezivali su političku centralizaciju sa idejama radničkog jedinstva protiv otuđene i usitnjene birokratije, kao i sa idejom o većem uticaju Srbije kao najveće republike i o većim političkim pravima srpskog naroda kao najvećeg konstitutivnog naroda u Jugoslaviji.¹²

Između druge polovine 1988. i raspada zemlje 1991, ulice srpskih gradova bile su ispunjene stotinama hiljada demonstranata, učesnika mitinga koje je organizovala vlada. Rukovodioci društvenih preduzeća mobilisali su svoje kolektive za dešavanja na kojima su logotipi fabrika i stara socijalistička znamenja stajala rame uz rame sa novoosmišljenim nacionalističkim parolama. Ideja klasne solidarnosti je postepeno zamenjena idejom nacionalnog jedinstva.¹³ U ranijim decenijama, zvanična

---

12 Ustav iz 1974. ojačao je ovlašćenja dve autonomne pokrajine u Srbiji – Kosova na jugu i Vojvodine na severu. Novo srpsko rukovodstvo imalo je za cilj da povрати politički suverenitet nad svojom teritorijom i da ponovo centralizuje Federaciju i njene političke institucije pod dominacijom Republike Srbije, kao glavne preduslove za dovoljno veliko, ujedinjeno centralno jugoslovensko tržište.

13 Koreni ovog trenda se nalaze u dvoznačnoj prirodi samoupravljačkog sistema. Shvatanje samoupravljanja kao autonomije pojedinačnih preduzeća, čiji su vlasnici samo radnici koji u njima rade, nasuprot društvu kao celini, stvorilo je ekonomsku bazu za usitnjavanje radničke klase i provincijalan pogled na odbranu radničkih interesa. Radnici bolje stojećih preduzeća nisu kao svog protivnika videli samo birokratiju, nego i radnike preduzeća koja ostvaruju nižu dobit i za čiji razvoj se od njih očekivalo da odvajaju sredstva. Raslojavanje u preduzećima je bilo preslikano i na raslojavanje unutar Federacije, odnosno na sukob interesa republičkih nomenklatura u razvijenijim i manje razvijenim republikama, što je stvorilo materijalne preduslove za pretvaranje ovih ekonomskih protivrečnosti sistema u međurepubličke, a potom

ideologija promovisala je radničku klasu kao glavnog branioca socijalističkog etosa i revolucionarne države. Posle otvaranja političke krize koja je pretila rasparčavanjem zemlje, beogradski mediji su počeli da predstavljaju srpsku naciju i republičku partiju kao jedine preostale branioce ovih vrednosti. Postavljajući je u ulogu žrtve birokratskih mahinacija, srpskoj naciji kao celini dodeljivani su atributi nekada rezervisani za proletarijat. Izraz „radnička klasa“ počeo je da se prepliće sa izrazom „srpski narod“, da bi novokonstruisani etnički označitelji u velikoj meri zamenili klasne odrednice u javnom govoru nekoliko godina kasnije.¹⁴

Za razliku od rigidnih rukovodstava komunističkih partija Istočne Evrope, deo srpske birokratije bio je dovoljno agilna da pokuša da se prilagodi nadolazećim globalnim promenama. Sklopivši savez sa tehnokratskim slojem rukovodilaca unutar preduzeća, politička elita je pokrenula proces transformacije povlašćenih socijalističkih slojeva u novu vladajuću klasu sa punim pravima vlasništva nad kapitalom. Ovo kretanje radnicima nije predstavljeno kao raskid sa socijalističkim nasleđem. Naprotiv, naširoko je bilo posmatrano kao nastavak starog sistema kroz neizbežnu modernizaciju. Onog momenta kada je Milošević uspeo da izgradi imidž zaštitnika radničkih prava i jedinog čuvara nasleđa jugoslovenske revolucije, nezavisne radničke mobilizacije bile su sasećene u korenu, pre nego što su i dobile priliku da samostalno evoluiraju. Na mesto radničkih protesta organizovanih odozdo, novo rukovodstvo je pokrenulo tzv. antibirokratske mitinge organizovane s vrha, na kojima su zahtevi industrijskih radnika bili razvodnjeni u širem programu političke borbe srpske birokratije protiv suparničkih političkih nomenklatura u drugim republikama. Klasni identitet i ekonomski štrajkovi bili su zamenjeni pozivima na jugoslovensko (čitaj: srpsko) nacionalno jedinstvo, navodno neophodno radi sprečavanja raspada zemlje.

Drug kapitalista

Jugoslovenska savezna vlada usvojila je prvi zakon o privatizaciji 1990. godine. U početku, radikalno reformsko krilo u srpskoj partiji, okupljeno oko Slobodana Miloševića, planiralo je da očuva društveni sektor kao glavni oslonac privrednog sistema i pojača njegovu efikasnost otvarajući

---

i međuetničke. Na ove pojave je i Tito skrenuo pažnju u svom čuvenom govoru u Splitu, još 1962. godine.

14 Olivera Milosavljević, Antibirokratska revolucija 1987-1989. godine, (internet) dostupno na: <http://www.cpi.hr/download/links/hr/7292.pdf>

vrata za privatne investicije i ulazak stranog kapitala. Međutim, ulaskom u 90-te, kada se Sovjetski Savez raspao a širenje kapitalizma Istočnom Evropom činilo nezaustavljivim, sve ideje o očuvanju nekog oblika tržišnog socijalizma su stavljene u stranu. Republika Srbija je 1991. usvojila sopstveni zakon o privatizaciji. Shodno prethodnom saveznom zakonodavstvu, srbijanski zakon je ostao posvećen ideji organskog razvoja kapitalističkog društva iz starih struktura socijalističkog samoupravljanja. Kao veza između ova dva sistema poslužio je koncept radničkog akcionarstva. Dok je u poznom socijalizmu, pod pritiskom tržišnih tumačenja radničkog samoupravljanja, društvena svojina nezvanično već bila preobražena u grupno vlasništvo, sada je, transformacijom društvenih radnih organizacija u deoničarska društva, kolektivno vlasništvo ustupilo teren konvencionalnoj privatnoj svojini.

Istočnoevropske vlade privatizovale su svoju državnu svojinu ili direktnom prodajom ili tzv. vaučerskom privatizacijom. Ova potonja metoda transformisala je državna preduzeća u deoničarske kompanije i dopustila široj populaciji da učestvuje u ovom procesu dajući svakom građaninu sitan udeo u deonicama, kojim su mogli da trguju na berzi. Jugoslovenski metod privatizacije se razlikovao po tome što je većina akcija kompanija nuđena na prodaju tadašnjim i bivšim zaposlenima pod povlašćenim uslovima. Mnogi radnici su iskoristili ovu priliku da postanu akcionari u svojim fabrikama. Do 1994. godine preko 50 odsto ukupnog društvenog kapitala u Srbiji bilo je privatizovano na ovaj način.¹⁵ Naravno, oni koji su imali najviše koristi od ovog metoda „insajderskog otkupljivanja“ nisu bili obični radnici, nego privredni rukovodioci i drugi investitori, koji su tokom socijalizma bili u poziciji da zgrnu velike sume novca zloupotrebom društvenog kapitala.

Zanimljivo je, doduše, da uprkos tome što je ostalo glavna tehnika privatizacije tokom 90-ih, radničko akcionarstvo nikada nije postalo jedan od političkih stubova Miloševićevog režima. Takođe, iako široko primenjivana, perspektiva privatnog vlasništva nad fabrikama kao da nikada nije pobudila veće oduševljenje među industrijskim radnicima tokom prve decenije tranzicije. Kako je srbijansko društvo gazilo u 90-te, talas inicijalnih masovnih mobilizacija na ulicama i vera u reforme su bleđeli. Raspad zemlje i međunarodne ekonomske sankcije koje su usledile izazvale su haos u privredi. Između 1989. i 1993. godine BDP je smanjen za

---

¹⁵ Milica Uvalić, Privatisation and Corporate Governance in Serbia (FR Yugoslavia), (internet) dostupno na: <http://balkan-observatory.net/archive/uvalic.pdf>

40 odsto, a industrijska proizvodnja je pala za zapanjujućih 65 procenata. Ukupan dohodak po glavi stanovnika spustio se sa 3.240 dolara 1989. na 1.390 dolara 1993. godini.¹⁶ Pod ovim okolnostima, glavna preokupacija velike većina radnika prestala je biti briga za uspeh ekonomskih reformi i očuvanje Jugoslavije ili srpskih nacionalnih interesa, na dnevnom redu bila je borba za golo preživljavanje.¹⁷

Činjenica da su mnoge fabrike formalno bile u vlasništvu radnika nije mnogo značila u fabričkom krugu. Radničko samoupravljanje i njegova fabrička tela bili su razvlašćeni, a nije postojao nikakav novi institucionalni okvir koji bi omogućio radnicima da koriste svoja vlasnička prava kako bi imali glas u donošenju odluka uprave. Nije bilo ni razvijenih finansijskih tržišta na kojima bi zaposleni mogli da prodaju svoje deonice. Radničko akcionarstvo je tako pretvoreno u mrtvorodenče srbijanske tranzicije. Jedan radnik pančevačke pivare se seća: „Mi smo bili akcionarsko društvo i tada u većinskom vlasništvu malih akcionara, međutim, ja nisam imao osećaj pripadnosti, želje da se mi osećamo kao vlasnici ovoga, nego smo mi ono, usput, jednostavno radimo i mislimo da nam je najvažnije bilo radno mesto i plata, a ono, kao vlasnici, jednostavno nam je bilo usput samo da kažemo da smo vlasnici, ali ničim nismo doprinosili smanjenju troškova, ili ne znam ni ja čega, da bi to moglo da se unapređuje“¹⁸.

Suočavajući se sa privrednim kolapsom i hiperinflacijom, srbijanska vlada je, 1994. godine, uvela amandmane na privatizacioni zakon, kojima je *ex-post* prevrednovan privatizovani kapital. Ova mera je obezvređila

---

16 Richard Garfield, *Economic sanctions, Health and Welfare in the Federal Republic of Yugoslavia: 1990-2000*, UNICEF, Belgrade 2001, str. 28.

17 Nešto pre prvih višestranačkih izbora 1990. godine sociološko istraživanje je otkrilo da dve petine građana Srbije misli da bolji životni standard i ekonomski rezultati treba da budu prioritet nove vlade. Gotovo trećina biračkog tela je mislila da je glavni cilj pred njom očuvanje Jugoslavije, a petina ispitanika pominjala je rešavanje srpskog nacionalnog pitanja kao svoju najveću brigu. Zanimljivo je, takođe, primetiti da je 51 odsto građana izabrao privatnu svojinu kao oblik vlasništva koji smatraju boljim, nasuprot 27 procenata onih koji su izjavili da društvena svojina treba da ostane glavni svojinski odnos, a 22 odsto njih nije još moglo da se odluči između ta dva oblika svojine. Glasači Slobodana Miloševića su bili među onima koji su najčešće birali očuvanje društvene svojine. Videti: Srećko Mihailović i drugi, *Od izbornih rituala do slobodnih izbora*, Institut društvenih nauka – Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd 1991.

18 Ildiko Erdei, *Dimenzije ekonomije: prilog promišljanju privatizacije kao sociokulturne transformacije*, u: Vladimir Ribić (ur.), *Antropologija postsocijalizma*, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd 2007, str. 91.

privatizovane delove preduzeća i znatno unazadila postignuća u svojini malih akcionara nastala u godinama visoke inflacije. Vlada je shvatila da tržišna transformacija odozdo i puna privatizacija nisu moguće u vremenu ekonomske krize, sankcija i rata. Kako bi održao minimum nivoa proizvodnje i osnovne funkcije države, Miloševićev režim bio je prisiljen da povuče uzde i vrati se nekoliko koraka u svom privatizacionom pohodu. Vlada je nacionalizovala sve vitalne industrijske grane u zemlji i stavila ih pod svoju neposrednu političku kontrolu.

Na političkom planu, razvoj građanske demokratije i civilnog društva takođe je bio presečen. Milošević je Savez komunista Srbije (SKS) i Socijalistički Savez Radnog Naroda Srbije (SSRNS) pretopio u Socijalističku partiju Srbije (SPS) koja je ostala na vlasti čitavu deceniju. Od 1990. godine politički sistem je oblikovan kao višestranačka parlamentarna demokratija, ali je SPS zadržao apsolutnu kontrolu nad većinom poluga državne vlasti, poput vojske, policije, državnih medija i zvaničnog državnog sindikata.

Kuvanje žabe

Tokom devedesetih godina prošlog veka radnici nisu napustili štrajkove kao sredstvo zaštite svog životnog standarda. Pa ipak, usred ratova u okolnim republikama, u kojima je Beograd bio vojno umešan pod izgovorom zaštite srpskog stanovništva od etničkog čišćenja, bilo je teško upustiti se u štajk a da se ne postavi pitanje skrivenih motiva. Nacionalna homogenizacija, stvorena u opštoj atmosferi straha i opkoljenosti, učinila je svaku politiku zasnovanu na ne-etničkom identitetu, uključujući i klasni, sumnjivom. Mnoge radničke vođe koje su bile uporne u postavljanju klasnih zahteva i organizovanju odvojenom od državnih struktura, osećale su se ugroženima i potražile neki vid zaštite sklapajući saveze sa opozicionim političkim partijama. Ovo je, pak, značilo da su zauzvrat morali usvojiti političke nazore i organizacione metode antimiloševićevskih snaga. Primera radi, nezavisni sindikat „Nezavisnost“ okupljao je neke od najistrajnijih aktivista iz previranja s kraja 80-ih i početka 90-ih godina prošlog veka, ali ta organizacija je tokom prve tranzicione dekade usvojila NVO-mentalitet, oslanjajući se više na podršku stranih fondacija, nego na svoje članstvo.

Većina industrijskih radnika, međutim, ostala je u sindikatu pod državnom kontrolom oklevajući da se priključi antimiloševićevskom pokretu. Iluzije radništva u sposobnost Miloševićevog režima da ispuni svoja

obećanja nestale su do sredine devedesetih. Bez obzira na to, većina radnika nije bila spremna da stane iza opozicije. Umesto toga, rešili su da pasivno podržavaju režim na izborima ili da se povuku u političku apatiju. Za opoziciju Miloševićeve reforme bile su mimikrija istinske tranzicije koja se dešavala u ostatku Istočne Evrope. Za njih je Milošević bio komunist. Iz ovih pretpostavki su zaključivali da svi problemi Srbije proizilaze iz nespremnosti režima da prekine ideološki i institucionalni kontinuitet sa socijalizmom i da se vrati političkim tradicijama srpskog buržoaskog društva od pre Drugog svetskog rata. Tvrdokorni antikomunizam opozicije uključivao je i otvoreno neprijateljstvo prema radničkoj klasi, koja je često posmatrana kao prepreka bržoj tranziciji u kapitalizam.

Pa ipak, glavni činilac koji je uticao na radničku odbranu *status quo*-a nije bila nespremnost opozicionih lidera da im se obrate, nego odluka Miloševićevog režima da uspori tržišne reforme usred opšteg ekonomskog sloma i održi određene mere koje su omogućavale onima koji su još radili u društvenom i državnom sektoru da prebrode oluju. Kao alternativu masovnim otpuštanjima, vlada je uvela tzv. prinudne odmone, tokom kojih radnik nije dolazio na posao, a primao je određeni deo plate. Osoba, dakle, ne bi izgubila status zaposlenog i stoga bi zadržavala pristup zdravstvenom sistemu, subvencionisanom javnom prevozu, fabričkoj menzi, itd.

Kvalitet državnih službi drastično je opadao. Redovi su se nizali, nepotizam je postao norma, a rafovi u supermarketima su ostajali prazni većinu vremena. Uprkos tome, goli minimum nečega što je ličilo na državu društvene brige bio je održavan čak i tokom ratnih i ratu nalik uslova. Osnovne namirnice su bile velikim delom subvencionisane i distribuirane radništvu kroz sindikate u državnim preduzećima. Lekovi, struja i grejanje su bili deficitarna roba, ali uprkos tome njihove cene su ostajale niske, a državnom intervencijom režim se brinuo za to da najugroženiji slojevi stanovništva dobiju pristup ovim robama i uslugama, zaobilazeći tržišne mehanizme raspodele. Nasleđena infrastruktura iz socijalističkih vremena je omogućila održavanje minimalnih civilizacijskih standarda života za mnoge radnike, čak i u tim teškim vremenima.

Pored jake uloge države, ključni element za preživljavanje stanovništva u tim godinama bila je siva ekonomija. Veliki broj zaposlenih u društvenim i državnim preduzećima imao je dodatne prihode od sporednih poslova na sivom tržištu. Bilo da je reč o trgovini benzinom, cigaretama ili drugim retkim artiklima koji su krijumčareni ispod zida sankcija, ali i drugom robom široke potrošnje, bilo da su vodili male neprijavljene

radnje ili svoju robu prodavali iza improvizovane ulične tezge – radnici su spajali kraj s krajem, postajući sitni preduzetnici ili šverceri. Mnoge radničke porodice koje su održavale veze sa selom delimično su se vratile obradi zemlje i samoprehranjivanju. Država je žmurila pred raznim oblicima uličnog preduzetništva odozdo. Na donjem delu društvene lestvice takve prakse služile su kao mehanizam za preživljavanje i specifičan ventil za socijalno nezadovoljstvo. Na vrhu postojanje paralelnog ekonomskog sistema, koji poput pijavice obitava na državnom i društvenom sektoru, otvorilo je vrata pojedincima bliskim režimu da steknu ogromno bogatstvo raznim malverzacijama.

Važno je, stoga, naglasiti da Miloševićev režim nije rastegao tranziciju u kapitalizam jer je ostao veran održanju socijalizma. Ionako fleksibilne granice tržišnog socijalizma bile su prekoračene do 1991. godine, sa odlučnom namerom da se društvo transformiše u skladu sa kriterijumima funkcionalne tržišne privrede i institucijama građanske nacionalne države. Povratak ekonomske uloge države bio je pragmatična reakcija na kaos, koji je izbio nakon pokušaja restauracije kapitalizma i usled međunarodne izolacije. Očuvanje društvenog vlasništva i nove nacionalizacije nisu provedene sa ciljem povratka u stari sistem ili proširenja uticaja radničke klase. Naprotiv, preživljavanje državnog i društvenog sektora, pod čvrstom kontrolom autoritarne političke elite, ispresecane mrežama mafije koja se pretvarala u buržoaziju, omogućilo je presipanje kapitala u privatne džepove – proces koji se često opisuje kao „prvobitna akumulacija kapitala“.

U stvarnosti se nije radilo o takvom procesu. Prvobitna akumulacija kapitala je istorijski proces vezan za rani kapitalizam, u kojem nastaje sloj srednje buržoazije, odnosno vlasnika manufaktura, u čijim rukama se koncentrišu sredstva za proizvodnju nakon propasti sitnog seljaštva i sitnih, esnafskih zanatlija. Ovaj proces je bio nužan preduslov za proces industrijalizacije, koji je izrodio sloj krupnih industrijskih kapitalista, „šefova čitavih industrijskih armija“ (Marx). U Kraljevini Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji ta transformacija bila je sporadična i nikada nije dosegla razmere koje je imala u razvijenim kapitalističkim zemljama, budući da su nosioci prvih koraka u industrijalizaciji naših krajeva bili upravo krupni kapitalisti iz tih zemalja.

No, sveobuhvatna industrijalizacija zemlje i izlazak iz agrarne zaostalosti se dešava tek nakon Drugog svetskog rata i to ne pod vođstvom privatnih investitora, nego u sklopu obnove i izgradnje zemlje na osnovama

socijalističke planske privrede. Ovakav model razvoja nije akumulirao kapital, budući da proizvodnja nije bila usmerena ka ostvarivanju profita privatnika, nego je razvijao društveno bogatstvo i proizvodio socijalistički višak vrednosti, koji se putem ulaganja u razvoj i opšti životni standard vraćao radničkoj klasi. Sredstva za proizvodnju, resursi, zalihe roba u skladištima preduzeća i infrastruktura se, doduše, sa povratkom tržišne privrede krajem 80-ih i početkom 90-ih godina prošlog veka pretvaraju u državni kapital, koji država teži da privatizuje. Stoga za prvobitnom akumulacijom kapitala u Srbiji na pragu XXI veka nije bilo nikakve potrebe. Razvijen i koncentrisan kapital je već bio prisutan. U tom smislu, ispravnije je govoriti o pljačkanju i likvidaciji zatečenog kapitala, nastalog iz društvenog bogatstva koje su decenijama stvarali radni kolektivi zarad ostvarivanja brzog profita nego o „prvobitnoj akumulaciji kapitala“.

Miloševićeva „blokirana tranzicija“ je pomogla u izgradnji nove periferne posedničke klase, sačinjene od bivših aparatčika, direktora društvenih preduzeća i ratnih profitera. Na drugom kraju društva ovaj usporeni preobražaj je razbio industrijski proletarijat u paramparčad. Od ukupnog radništva, koje je brojalo 3,2 miliona ljudi, oko 700.000 je ostalo bez posla do kraja decenije. Čak i u slučaju kada je radno mesto formalno zadržavano, mnogi zaposleni radnici su deklasirani tokom desetogodišnje borbe za opstanak. Većina preduzeća je nastavila proizvodnju na minimalnom nivou, sa kraćim radnim vremenom ili uz prinudne odmore. Mnogi radnici su sačekali penziju sedeći besposleni u praznim fabričkim halama i očekujući bolje dane. Ljudi koji su bili kvalifikovani radnici postali su u sivoj ekonomiji lumpenproleterii. Drugi su se nadali da će poboljšati svoj socijalni položaj otvaranjem malog privatnog biznisa. Mnogi su se vratili zemljoradnji i stočarstvu kao glavnom izvoru prihoda. Srbijanska radnička klasa je uspela da izbegne direktni udar „šok terapije“, koja se širila Istočnom Evropom, ali tako što joj je alternativa bila spora smrt kroz hiljadu rezova.

Decenija na ulicama

Opozicioni protest protiv režimske kontrole nad državnom televizijom 9. marta 1991. godine privukao je preko pedeset hiljada demonstranata, koji su se sukobili sa policijom u centru Beograda. Režim je bio primoran da upotrebi vojsku kako bi očuvao red u prestonici. Dan potom, studenti su izašli na ulice solidarišući se sa demonstrantima. Radnici su, međutim, ostali u fabrikama. U prethodnim mesecima, zvanični sindikat metalaca

vodio je kampanju za državne subvencije i više plate. Plan je navodno bio da se uđe u generalni štrajk ukoliko vlada odbije da čuje njihove zahteve. No, kada su izbile martovske demonstracije, sindikat je odložio sve dalje akcije da ne bi izgledalo kako se svrstava uz protest opozicije. Umesto toga, dva dana kasnije, mnogi radnici su se našli na mitingu podrške vladi, gde su funkcioneri SPS-a denuncirali demonstrante u centru grada kao „strane plaćenike“ i „fašiste“.

Slično tome, gotovo tromesečne mobilizacije u zimu 1996/97. protiv izborne krađe, ostale su pokret urbane srednje klase i studenata, koji nije uspeo da privuče značajnije organizovano učešće radničke klase. Režim je ponovo uspeo da mobilise deo radnika iz državnog sektora za kontramiting protiv masovnog pokreta na ulicama. Ovo nije mnogo zabrinjavalo pristalice opozicije. Do sredine 90-ih, slika radništva kao glavnog branioca režima, zajedno sa seljacima i penzionerima, bila je široko raširena u opozicionim krugovima. Za većinu opozicionih aktivista vulgarnih shvatanja, radnička klasa je bila relikv komunizma koji je morao biti uklonjen iz političkog života zemlje kako bi se otvorila mogućnost za Miloševićev pad sa vlasti.¹⁹

Mitinzima sponzorirani od vlasti često su bili uzimani kao dokaz radničke lojalnosti režimu. Pa ipak, bez obzira na to koliko su velike bile u početnim godinama Miloševićeve vladavine, ove manifestacije se ne mogu uzimati kao tačan barometar podrške radničke klase vladajućoj partiji. Kao što je već spomenuto, to su bile dobro orkestrirane mobilizacije s vrha, za koje su društvene i državne fabrike po pravilu organizovale slobodan dan za svoju radnu snagu, kao i prevoz do mesta održavanja mitinga. Uprkos svim institucionalnim resursima koje je vlada imala na raspolaganju, broj učesnika na ovim manifestacijama nastavio je da se smanjuje tokom godina. Kasnih 80-ih, režim je mogao da se pohvali sa do milion učesnika na grandioznim manifestacijama u sklopu već opisane Antibirokratske revolucije. Dok je kontramiting 1991. godine privukao oko stotinu hiljada učesnika, miting organizovan kao odgovor masovnim opozicionim

---

19 Postoji veoma malo istraživanja anti-miloševićevskih pokreta pisanih iz levičarske perspektive. Kratak prikaz studentskih demonstracija i njihovih ideja videti u: Đorđe Tomić, Ulične studije - odsek: Protest! Studentski protesti tokom „Ere Milošević“, u: Đorđe Tomić i Petar Atanacković (ur.), Društvo u pokretu: Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas, Cenzura, Novi Sad 2009, str. 184-231. Za analizu antikomunizma u idejama srbijanske opozicije videti: Todor Kuljić, Tito u novom srpskom poretku sećanja, u: „Sociologija“, Beograd, godina XLV, br. 2, 2003, str. 97-116.

demonstracijama protiv izborne krađe 1996/97. godine okupio je manje od pedeset hiljada pristalica. Miloševićevom režimu je očigledno isticao rok trajanja.

Treći veliki talas opozicione mobilizacije na ulicama u oktobru 2000. godine, konačno je uspeo da obori Miloševića s vlasti. Paradoksalno, upravo je štrajk oko 7.000 rudara, ljudi na koje je opozicija najmanje računala, poslužio kao odlučujuća prekretnica u ovom pokretu. Nakon otkrića još jedne izborne krađe u septembru te godine, udružena opozicija je pozvala na građansku neposlušnost i generalni štrajk. Po običaju, na početku su se odazvali uglavnom „beli okovratnici“ zaposleni u javnim službama i vlasnici manjih prodavnica. Ali, uskoro su drugi delovi radničke klase širom Srbije, poput radnika komunalnih preduzeća, počeli da se priključuju pokretu. Rudnik uglja Kolubara je 29. septembra objavio generalni štrajk do vladinog priznavanja izborne pobeđe opozicionog kandidata na predsedničkim izborima.

Rudarski basen Kolubara je bitan stub energetskog sistema zemlje. Godinama je opozicija organizovala masovne izlive građanske neposlušnosti i šarene protestne šetnje, koji su Miloševića ostavljali naizgled netaknutim. Režim je uspevao da improvizuje različita rešenja u vremenima ekonomske krize, međunarodnih sankcija, ratova i uličnih demonstracija, ali je perspektiva restrikcija struje, uzrokovanih neposlušnošću radnika u državnoj industriji, bila ono što ga je konačno razoružalo. U znak solidarnosti sa rudarima, građani obližnjeg Lazarevca i opozicioni aktivisti probili su se u rudnik, a jedan deo je opkolio policijske snage ispred ulaza. Zajedničkim pritiskom iz samog rudnika i sa protesta ispred njega, policijska blokada je slomljena 4. oktobra. Građani su se spojili sa rudarima u slavljeničkom raspoloženju. Sledećeg dana, stotine hiljada demonstranata iz cele zemlje protestovale su u Beogradu, gde su počeli napadi na Skupštinu i druge institucije vlasti. Dvanaestogodišnja vladavina Slobodana Miloševića bila je gotova.

Zakasneli neoliberalizam

Odluka jednog dela radništva da se priključi protestima protiv vlade bila je ključni „jezičak na vagi“ koji je omogućio opozicionim strankama da preuzmu vlast. Kolubarske rudare su kratko slavili kao nacionalne heroje, ali ovo nipošto nije značilo da je bivša opozicija bila spremna da napusti svoju antiradničku orijentaciju. Među prvim zakonima koje je donela postmiloševićevska vlada bio je novi Zakon o radu, koji je ukinuo

formalnu obavezu kolektivnog pregovaranja i učinio tržište rada fleksibilnijim za poslodavce. Dalje, novi Zakon o privatizaciji je odustao od insajderskog modela i uveo konvencionalnije načine neposrednih prodaja jednom većinskom vlasniku, dopunjene ograničenim davanjima akcija radnicima i širem stanovništvu. Postmiloševićevska politička elita ušla je u novi milenijum pod velikim pritiskom da sustigne države Srednje Evrope. U njenim očima, dok su druge bivše socijalističke zemlje jurile putem kapitalističke modernizacije, Srbija je stajala zamrznuta pod Miloševićem. Liberalni komentatori su se nadali da će radikalnan prekid kontinuiteta sa prethodnim sistemom biti korišćen za konačno uvođenje „prave tranzicije“, transformacije uz odlučniju privatizaciju, puno otvaranje ka međunarodnim tržištima, funkcionišuće institucije i vladavinu prava.

Do ulaska u novi milenijum, prve teorijske kritike „doktrine šoka“ već su ušle u glavni tok ekonomske i političke nauke. Razorne posledice politike iz ranih 90-ih u Istočnoj Evropi dovele su do toga da akademija i političari počnu ponovno da promišljaju ulogu države u procesu tranzicije. Antiglobalistički pokret u visokoindustrijalizovanim zemljama je bio pred vrhuncem, a društveni pokreti u Latinskoj Americi izrodili su nove vlade koje su odbijale da implementiraju ortodoksnu ekonomsku politiku iz prethodne dve decenije. Nova vladajuća garnitura u Srbiji bila je potpuno odsečena od ovih globalnih procesa. Njeni protagonisti su dolazili iz parohijalnih srpskih opozicionih krugova 90-ih, u kojima su antikomunistički intelektualci, nacionalističke političke stranke i liberalne nevladine organizacije imali monopol nad političkim diskursom.

Svaka postmiloševićevska vlada se opredeljivala za udžbenička neoliberalna rešenja u ekonomiji. Gotovo svaki pokušaj angažovane industrijske politike bio je napušten. Kompanije iz državnog i društvenog sektora stavljene su na listu brze privatizacije. Domaću proizvodnju je trebalo restrukturirati i učiniti konkurentnom putem direktnih stranih investicija. Sve što je vlada navodno trebalo da radi jeste da legislaturu zemlje prilagodi zahtevima krupog biznisa i održava stabilnu nacionalnu valutu, tržište bi se postaralo za sve drugo. Ovu novu ekonomsku orijentaciju sa gotovo jednakim entuzijazmom dočekali su i strani investitori i deo domaćih preduzetnika koji su bili spremni da se priključe međunarodnim tokovima kapitala. Učaureni tokom čitave decenije pod Miloševićem, najuspešniji lokalni biznismeni su prerasli uska tržišta koja im je nudio državni kapitalizam pod nadzorom Miloševićeve partije. Da bi proširili i legalizovali svoj biznis, pripadnici vladajuće klase u nastajanju imali su

potrebu za pristupom stranim bankarskim kreditima. No, pre svega im je bilo potrebno političko zeleno svetlo za otkup profitabilnih državnih kompanija. Miloševićev okoštali režim koji se bazirao na podršci direktora državnih i društvenih preduzeća bio je zbačen, a investicije velikih privrednika u politiku preusmerene ka bivšim opozicionim strankama.

Periferna buržoazija u nastajanju je stoga škartirala SPS kako bi na mesto ove partije došao čitav spektar političkih stranaka koje služe njenim interesima. Na drugoj strani, radnička klasa je propustila istorijsku priliku da izgradi vlastite organizacije. Zahvaljujući imidžu alternativnog sindikata, članstvo „Nezavisnosti“ je naraslo u prvim mesecima nakon promene vlasti. Međutim, rukovodstvo ovog sindikata bilo je dezorijentisano u novom političkom okruženju. Kao i najveći deo nevladinog sektora, sindikat je izgubio veliki deo finansija i logističke podrške koju je nekada dobijao sa Zapada. Nove vlasti su dosledno provodile program koji je sindikalno rukovodstvo tokom devedesetih usvojilo. Glasnogovornici „Nezavisnosti“ mogli su se žaliti na ovu ili onu pojedinačnu meru, ali, suštinski, ovo je bio pravac promene koji je rukovodstvo sindikata zamišljalo pod Miloševićem.

Bivši državni sindikat takođe nije bio u stanju da se prilagodi novim okolnostima. Njegovo rukovodstvo je usvojilo kritičkiji ton. Ali, umesto da se okrene svojem članstvu za podršku, SSSS je nastavio da traži sponzorstvo vladajućih stranaka. Problem je bio u tome što su glavni postmiloševićevski politički igrači bili relativno nezainteresovani za njegove usluge. Za razliku od stare SPS, najveće političke partije iz bivše opozicije nisu imale ideološku vezu sa radničkom politikom i nisu računale sa industrijskim proleterijatom kao značajnim delom svog biračkog tela. Imitirajući zapadnoevropski korporativistički model socijalnog partnerstva, nova vlada je postavila telo za tripartitne pregovore između države, radništva i poslodavaca. Međutim, do danas ova institucija ostaje prazna ljuštura bez sadržaja i stvarnog autoriteta nad politikom rada u zemlji. Kao politička tema, položaj radništva bio je potisnut u još dublji zapećak u postmiloševićevskoj Srbiji nego što je to bio slučaj tokom 90-tih.

Sindikalno rukovodstvo je nastavilo da poziva na „suvislo“ socijalno partnerstvo, koje bi im ponudilo bilo kakav glas u oblikovanju industrijskih odnosa. Istina je, međutim, da sindikati nemaju političku težinu i da država stoga može lako da ih ignoriše. Između 1998. i 2010. godine, sindikalno članstvo je opalo sa polovine na jednu trećinu ukupno zaposlenih. Udeo sindikalno organizovanih radnika u privatnom sektoru iznosi

zanemarivih 12 procenata.²⁰ Vrhške dve najveće sindikalne konfederacije ostaju potpuno izolovane od svojih baza, pa su, stoga, nesposobne da mobilišu članstvo za ikakvu javnu demonstraciju snage. Sa slabim i korumpiranim vođstvima, sindikalno članstvo ostaje raštrkano po lokalnim podružnicama, koje imaju malo dodira sa centralnim telima i drugim podružnicama u zemlji, ili po manjim sindikalnim organizacijama vezanim za pojedinačne kompanije, koji ne pripadaju nijednoj federaciji.

Sve zajedno, u Srbiji danas postoji oko dvadeset hiljada registrovanih sindikata. Tokom 90-ih, radnici zaposleni u javnom sektoru su često automatski postajali članovi konfederacije bliske državnom aparatu. Sa padom SPS-a, sloboda sindikalnog organizovanja je ušla na velika vrata u ova preduzeća, ali rezultat nikako nije bio jačanje pregovaračkih pozicija radnika. Nije neuobičajeno da radna snaga jednog državnog preduzeća bude podeljena među deset različitih sindikata. Mnoge manje sindikalne organizacije nisu ništa drugo do produžene ruke uprave, koje omogućavaju sitne povoljnosti svojim članovima i atomizuju radničko predstavljanje. Treba otvoreno postaviti pitanje da li se sloboda sindikalnog organizovanja zaista povećala u postmiloševićevskoj eri. Dok su radnici u krupnim infrastrukturnim sistemima rascepkani među mnoštvom žutih sindikata, mnoge strane korporacije koje ulaze u zemlju ne dopuštaju nezavisno sindikalno organizovanje u svojim fabrikama. Ista praksa se može primetiti u rastućem sektoru malih privatnih preduzeća, u kojima individualni poslodavci drže svoje radnike pod stalnim nadzorom i bez ikakvog sindikalnog predstavnštva.

Radnička klasa je stoga ostavljena bez odgovarajuće strukture koja bi joj poslužila za formulisanje svojih interesa i primoravanje nove političke elite da prizna njeno postojanje, ako ne kao glavne društvene klase, kao što je to bio slučaj nekada u socijalizmu, onda makar kao jednog od važnih stubova društva. Nova paradigma ekonomskog rasta zasnovanog na uvozu, kojom je zanemarena proizvodnja, takođe je doprinela povećanoj nevidljivosti industrijskih radnika. Na prelasku u novi milenijum, kada je Srbija počela sa obnovljenim naporima da se integriše u svetsku privredu, globalna tržišta su ušla u recesiju. Više od dve decenije pre toga, razvijene kapitalističke zemlje su održavale svoje stope rasta proširivanjem kreditiranja domaćinstava i špekulantskim finansijskim mehurima. Za trenutak se činilo da bi

---

20 Zoran Stojilković, Sindikati i zaposleni u raljama tranzicije i krize, u: Srećko Mihailović (ur.), Kako građani Srbije vide tranziciju. Istraživanje javnog mnjenja tranzicije, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd 2010.

pucanje dotkom (.com) mehura 2000. godine moglo da označi kraj neoliberalne ere. Ipak, fatalna predviđanja su se pokazala prenatgljenima. Globalni ekonomski zamah poduprt kreditima nastavljen je još osam godina.

Ovo je posebno važno za zemlje Istočne i Centralne Evrope, u kojima je finansijski kapital našao plodno tlo za investiranje nakon decenije liberalnih ekonomskih reformi, rezanja radničkih prava i unazađivanja opšteg životnog standarda. Vrednost nekretnina je porasla i lokalne banke su bile orne da izdaju kredite denominirane u stranim valutama.²¹ Nove vlasti u Beogradu nisu oklevale da uskoče na voz u pokretu. Vlada je 2002. godine zatvorila četiri najveće državne banke i predala kontrolu nad finansijskim sektorom u ruke stranim bankama. Tokom devedesetih, Narodna banka je pribegavala štampanju novca trudeći se da održi državna preduzeća u životu, uprkos pljačkanjima od njihovih uprava. Ova praksa dovela je do hiperinflacije i osiromašenja širokih društvenih slojeva. Igrajući na raširen strah od hiperinflacije, nova vlada je usvojila restriktivnu monetarnu politiku kao kamen temeljac ekonomskog razvoja.

Visoke kamatne stope privukle su kredite i špekulantski kapital iz inostranstva. Još jedna pojava koja je omogućila upliv stranog kapitala bila je rasprodaja najprofitabilnijih preduzeća u državnom vlasništvu. Gomilanje deviznih rezervi, koje je usledilo, omogućilo je održavanje jakog dinara, porast potražnje za uvozom i pristup daljim kreditima. Ovaj model rasta zasnovan na stabilnom kursu domaće valute, rastu kredita i potrošnje napumpao je profite banaka, zapadnih izvoznika i uvoznih kompanija. Između 2001. i 2008. godine, Srbija je zabeležila prosečnu stopu rasta BDP-a od 5,4 procenta. U četiri godine najintenzivnijeg rasta, 2004-2008, realna plata je rasla za 10 odsto na godišnjem nivou.²² Međutim, dok je novoj političkoj garnituri davao malo prostora za disanje, ovaj oportunistički model rasta stvorio je ogromne strukturne neravnoteže u domaćoj ekonomiji i produžio mnoge negativne trendove iz prethodne decenije.

Dezindustrijalizacija

Početno obećanje neoliberalnih stratega bilo je da će ulazak stranog kapitala i privatizacija restrukturirati i modernizovati industrijski sektor. Prema ovoj viziji, privučene komparativnim prednostima Srbije,

²¹ Dale-Hardy 2011, str. 252.

²² Martin Upchurch and Darko Marinković, *Serbia from the October 2000 Revolution to the Crash*, u: Gareth Dale, *First the Transition then the Crash: Eastern Europe in the 2000s*, Pluto Press, London 2011, str. 236.

multinacionalne kompanije bi konačno preduzele neophodne promene koje država navodno nije u stanju da napravi. Pokupovale bi firme u predaivačkoj industriji, učinile ih konkurentnima kroz ciklus novih ulaganja i započele izvoz na svetsko tržište. Za razliku od politički postavljenih menadžera Miloševićeve ere, novi privatni vlasnici bi prekinuli sa pljačkom kapitala akumuliranog tokom socijalizma i konačno pokrenuli proizvodne trake. Praveći zdravorazumske analogije sa iskustvima iz svakodnevnog života, mnogi radnici su se slagali sa ovom logikom. Kao što se radnik brine o svojoj kući, novi vlasnik je navodno trebalo da bude zainteresovan za održavanje dobrobiti fabrike kao svoje privatne svojine.²³ Nakon deset godina iscrpljujućeg ekonomskog propadanja pod sistemom produženog državnog i društvenog vlasništva došlo je vreme da se iskušaju kreativne snage tržišnog podsticaja.

Ekonomska istorija pokazuje da privatni preduzetnici često odlično uočavaju privremene prilike za pravljenje profita, ali postavljanje temelja za dugoročni makroekonomski razvoj nikada nije bilo njihova jača strana. Prepušteni sebi, multinacionalne kompanije, domaći tajkuni i čitava mreža manjih preduzetnika stvorili su anti-utopiju, koja je imala više toga zajedničkog sa prethodnom decenijom ratova i sankcija, nego sa svetlom kapitalističkom modernošću, koju su zamišljali bivši opozicioni aktivisti. Strane korporacije su pokupovale monopole i sigurne profitere među preduzećima poput banaka, naftne industrije, pivara i duvanske industrije. Krupni srpski kapitalisti su se postavili kao posrednici između zapadnih izvoznika i lokalnih potrošača. Koristeći kupovnu moć stvorenu jakom domaćom valutom i širenjem kreditiranja, usredsredili su se uglavnom na uvoz i maloprodaju. Banke su takođe igrale na sigurno. Koristile su priliku da naplaćuju visoke kamate za potrošačke kredite i špekulisale na tržištu nekretnina, a pokazivale malo interesa za dogoročna, razvojna ulaganja.

Ekonomski rast zasnovan na uvozu ostavio je većinu manjih i srednjih industrijskih preduzeća u rukama sitnih preduzetnika čije se poslovno poreklo može ispratiti do mafijaškog kapitalizma 90-ih. Ovi investitori nisu imali nameru da oživljavaju proizvodnju. Umesto toga, računali su na oponašanje poslovnih praksi nekadašnjih direktora društvenih preduzeća

---

23 Do kraja 80-ih desio se velik prelaz od glorifikovanja ka ismevanju društvene svojine i njenom omalovažavanju kao uzroku svih ekonomskih teškoća u jugoslovenskom društvu. Privatno vlasništvo se nametalo kao „prirodno“ i kao ekonomski daleko efikasnije od drugih oblika svojine. Radnička klasa nije bila imuna na takva tumačenja. Kao primer, pogledati intervju sa radnicima pančevačke pivare, koje je vodila antropolog Ildiko Erdei, u: Erdei 2007, str. 96.

koji su u međuvremenu postali krupni kapitalisti, to jest na izvlačenje vrednosti iz ostataka društvenog sektora. Oko 25 odsto svih privatizacija bile su poništene, jer novi vlasnici nisu ispunili svoj deo obaveza iz privatizacionog ugovora.²⁴ Plan investitora je obično bio da raznim metodama isisaju potcenjeni kapital iz kompanija. U slučajevima u kojima su se zgrade preduzeća nalazile na privlačnoj lokaciji, cilj novih vlasnika bio je da rasformiraju fabriku, otarase se radne snage, a zatim prodaju fabričko zemljište kao nekretninu. Kao posledica ovakvih praksi, čak je i minimum proizvodne aktivnosti, održavan u prethodnim godinama, zaustavljen. Radna snaga ovih kompanija završila je u tranzicionom čistilištu – nisu bili zvanično nezaposleni, ali je njihovo radno mesto prestalo da im isplaćuje lične dohotke ili socijalne doprinose. Nije bilo neuobičajeno da fabrika bude privatizovana dva ili tri puta za redom, samo da bi se našao neko spreman da organizuje nešto što liči na normalan proces rada.

Do kratkog ekonomskog buma u bankarskom sektoru, telekomunikacijama i trgovini došlo je uglavnom u dva najveća urbana centra na severu zemlje (u Beogradu i Novom Sadu). Ovi pomaci u mestima na koje je fokusirana medijska pažnja omogućili su političarima da ignorišu dezindustrializaciju gradova u unutrašnjosti. Nakon dvadeset godina tranzicije, srpska industrija još nije u mogućnosti da dostigne polovinu vrednosti koju je proizvodila 1990. godine. Procenjuje se da industrija danas zapošljava 35 odsto ljudi manje nego što je to bio slučaj u poslednjim godinama samoupravljanja.²⁵ Krajem osamdesetih u Srbiji je postojalo devet industrijskih centara sa preko 20.000 zaposlenih i sedamnaest gradova u kojima se preko 10.000 stanovnika bavilo industrijskom proizvodnjom. Danas su samo dva grada kandidati za „industrijske centre“ prema prvom kriterijumu i četiri grada po drugom.

Pre tranzicije prerađivačka industrija činila je najmanje 30 odsto vrednosti ukupnog BDP-a, a dve decenije kasnije njen udeo je pao na oko mršavih 14 odsto.²⁶ Iskorišćenost kapaciteta industrijskih postrojenja 1990.

---

24 U slučaju proizvodnog sektora, procenat poništenih privatizacija se penje do 29,4 odsto.

25 Inicijative metalskih sindikata za održivu industrijsku politiku Srbije, Industrijski sindikat Srbije, Beograd 2011, str. 13. (internet) dostupno na: http://industrijskisindikat.org/userfiles/file/Odrziva_industrijska_politika_Izvestaj_IS_Srbija.pdf

26 Kad se saberu rudarstvo, građevinarstvo, energetika i vodoprivreda, ukupni udeo industrije u BDP-u Srbije je povećan na 21,8 odsto. Prosek Evropske Unije je 24,9 odsto, a u Centralnoj Evropi, u tzv. zemljama u tranziciji, poput Slovačke ili Češke Republike, doseže znatno veći udeo. Tokom poslednjeg ekonomskog buma industrij-

bila je 69 odsto, što je ekonomistima te ere bio glavni dokaz neefikasnosti krizom zahvaćene socijalističke ekonomije. Pod *laissez-faire* ekonomskom politikom tranzicione Srbije, međutim, iskorišćenost industrijskih kapaciteta palo je na zapanjujućih 43,4 odsto! Nekada koncentrisana u krupnim strateškim preduzećima, industrijska radnička klasa je rascepkana u brojne manje, propadajuće fabrike. Računa se da je 1990. oko 680.000 ljudi bilo zaposleno u krupnim industrijskim sistemima sa preko hiljadu radnika. Do 2007. u kompanijama tog tipa preostalo je svega 157.000 radnih mesta.²⁷

Napuštanjem socijalne zaštitne mreže u formi „prinudnih odmora“ nezaposlenost je skočila u prvim godinama oživljene tranzicije. Do 2005. stopa nezaposlenosti je tako prešla 20 odsto. Nezaposlenost je umereno opadala tokom naredne tri godine, ali je ovo uglavnom bio rezultat pooštrenih statističkih kriterijuma i povećane stope penzionisanja. U situaciji u kojoj nije mogla da oživi blokirane fabrike ili da otvori nova radna mesta, vlada se upustila u stvaranje raznih improvizovanih socijalnih programa za radnike. Jedan od glavnih metoda za zbrinjavanje „viška radne snage“ bili su programi koji su omogućili radnicima da premoste godine radnog staža koje im fale da bi se kvalifikovali za penziju. Drugi su bili ohrabrivani da napuste radna mesta i upuste se u mali privatni biznis uz pomoć otpremnina. Veliki broj otpuštenih radnika preselio se u neformalni sektor. Blizu 28 odsto ukupne zaposlenosti u 2002. godini bilo je u sivoj ekonomiji, a ovaj procenat je do 2007. porastao na 35 odsto. Prema tome, glavne strategije za preživljavanje krize fokusirale su se na razne načine na koje radnici mogu napustiti tržište rada, a opcije borbe za očuvanje radnih mesta su ostavljane po strani.

Opšti standard života se blago popravio u postmiloševićevskoj eri: stabilizacijom osnovnih preduzeća u javnom sektoru, redovnom isplatom penzija, rastom privatnog uslužnog sektora i širenjem kredita i trgovine. Postotak građana koji žive ispod donje granice siromaštva je prepolovljen – sa 14 odsto u 2002. na 6,6 odsto u 2007. godini. Osnovna infrastruktura i usluge donekle su poboljšani, a rafovi u supermarketima su napunjeni uvoznim proizvodima. Stvoren je tanak sloj visokokvalifikovanih radnika, zaposlenih u podružnicama multinacionalnih kompanija i lokalnih

---

ska proizvodnja je obično doprinosila sa 40 odsto ukupne vrednosti proizvedene u ovim privredama.

27 Edvard Jakopin and Jurij Bajec, Challenges of Industrial Development for Serbia, u: „Panoeconomicus“, Novi Sad, godina LVI, br. 4, 2009, str. 507-525.

korporacija sa određenom kupovnom moći. Plate državnih zaposlenika u zdravstvu, obrazovanju i administraciji nekoliko godina su rasle brže od inflacije. Ipak, za velik deo radničke klase redovan posao i dalje nije bio dovoljan izvor prihoda. Da bi spojili kraj s krajem radnici su nastavili da se oslanjaju na sivu ekonomiju, otpremnine, sezonski rad na selu i doznake rođaka koji rade u inostranstvu. Mnogi pripadnici mlađe generacije opredelili su se za produženje adolescencije, odlaganje izlaska na tržište rada kroz produženo školovanje ili za emigraciju.²⁸ Za industrijsku radničku klasu tranzicija se pokazala kao užas bez kraja. Nije bilo stabilizacije, osveženja niti smirivanja u novim okolnostima. Umesto toga, veliki deo populacije proživljava permanentnu krizu i primoran je da usvaja bezbroj privremenih rešenja za svoje egzistencijalne probleme.

Kolaps neoliberalnog modela

Svetska ekonomska kriza donela je nagli kraj postmiloševićevskom tipu ekonomskog rasta zasnovanom na rasprodaji državne i društvene imovine, privlačenju stranih kredita i špekulantskog kapitala, spontanom rastu uslužnog sektora i uvozu artikala široke potrošnje. Usled visokog spolnotrgovinskog deficita i gomilanja spoljnog duga, bez unutrašnjih izvora akumulacije kapitala, ovaj model se ubrzo pokazao kao neodrživ na duže staze. No, dokle god je dolazilo do upliva stranog kapitala kroz nove privatizacije i zajmove, vlada je bila u stanju da koristi devizne rezerve da bi štitila kupovnu moć domaće valute, produžavala potrošački bum, dobijala pristup novim kreditima i tako održavala fasadu progresa.

U biti, ekonomskom politikom država Srbija je napumpavala lokalnu verziju špekulativnog mehura, koji se oslanjao na priliv kredita i stalno povećanje potrošnje. Ovakav tip ekonomskog rasta omogućavao je likvidnost u kratkom roku, ali je istovremeno vrlo mali deo investicija plasirao u proizvodne privredne aktivnosti. Pre ili kasnije, trgovinski deficit i slom kupovne moći domaće valute pretili su da bace privredu u krizu. Sistem je živeo na pozajmljenom vremenu. Pa ipak, svi najmoćniji igrači unutar srbijanske ekonomije imali su interes u održavanju ovog privida prosperiteta. Multinacionalne banke i strani proizvođači bili su u prilici da uvećaju

---

28 Sociološka studija iz 2003. je otkrila da u Srbiji 77 odsto mladih (17-24), 64 odsto srednje starih (25-30) i 41 odsto starijih mladih građana (31-35) žive u domovima svojih roditelja. Videti: Smiljka Tomanovic and Suzana Ignjatovic, Transition of Young People in a Transitional Society: The Case of Serbia, u: „Journal of Youth Studies“, godina 9, br. 3, 2006, str. 269-285.

svoje profite zahvaljujući visokim kamatnim stopama i kratkoročnom porastu lokalne potražnje. Najkrupniji srpski kapitalisti pozajmili su ogromne sume da bi proširili svoja poslovna carstva. Izvesno vreme su lako zarađivali novac uz pomoć maloprodajnih marži na uvezena potrošna dobra i rastućih cena nekretnina. Preduzetnici nižeg kalibra i mafijaški biznismeni punili su svoje džepove dižući kredite za kupovinu potcenjenih preduzeća, iz kojih su potom isisavali svaku preostalu vrednost.²⁹

Međutim, okidač za ekonomski sunovrat nije bila nijedna od ovih unutrašnjih protivrečnosti. Srbija je počela da beleži negativne stope rasta i pre nego što je imala priliku da rasproda sva profitabilna preduzeća u državnom vlasništvu. Kriza je u zemlju ušla preko Evropske Unije, jedinog entiteta koji je navodno trebalo da donese stabilnost i izvuče privredu iz ekonomskog i društvenog gliba 90-ih. Pred kraj 2008, sa prvim talasima svetske finansijske krize koji su počeli da dopiru do Jugoistočne Evrope, srbijanski bankarski sistem je prošao kroz omanju krizu poverenja i beg kapitala, kada je preko jedne milijarde evra podignuto sa računa štediša i depozita firmi. Tokom 2009, dok je upliv stranog kapitala počinjao da presušuje, od kompanija i građana se istovremeno očekivalo da vrate oko četiri milijarde evra kamata na prethodno uzete kredite. Zemlja se našla na ivici bankrota kada su strane banke, koje kontrolišu preko 80 odsto finansijskog sektora, iz predostrožnosti počele da sele kapital u svoje matične banke i usporavaju sa odobravanjem novih kreditnih tranši.

Kolaps monetarnog sistema sprečen je zajmom dobijenim od Međunarodnog monetarnog fonda, upotrebom nagomilanih deviznih rezervi za zaštitu nacionalne valute, subvencijama kompanijama i građanima za dalje zaduživanje kod banaka i potpisivanjem specijalnog sporazuma sa predstavnicima glavnih stranih banaka, koji je osigurao održavanje osnovnog nivoa kreditiranja. Uprkos ovim merama, rast kreditiranja u privredi je posustao. Banke su se čuvale refinansiranja svojih klijenata ili izdavanja novih zajmova firmama. Strah od toksičnih dugova na svetском nivou i usporavanje zajmovne aktivnosti između globalnih banaka morao je pre ili kasnije dopreti i do Srbije. Liberalizovani bankarski sektor, u stranom vlasništvu, prešao je put od motora ekonomskog rasta do mehanizma za prelivanje svetske krize unutar zemlje.

---

29 Mladen Perić i Đorđe Tomić, Kako je rashodovano društvo? Strateški stečaj i njegova primena na postjugoslovenskom prostoru na primeru preduzeća Šinvoz, u: „jugoLink. Pregled postjugoslovenskih istraživanja“, godina 2, br. 1, leto 2012, str. 78-97.

Drugi glavni oslonac novomilenijumskog tranzicionog privrednog rasta pokazao se podjednako nestabilnim kao i kreditna aktivnost zavisna od stranih banaka. Tokom prvog kvartala 2009. upliv stranih direktnih investicija u zemlju opao je za gotovo 50 odsto u poređenju sa istim periodom 2008.³⁰ Država je polagala velike nade u dobijanje visoke cene za telekom-kompaniju u njenom vlasništvu. Međutim, sa širenjem svetske krize, strani ponuđači bili su spremni da kupuju samo ukoliko vlada prepolovi cene svojih najvrednijih kompanija. „US Steel“, jedna od retkih multinaционаlnih kompanija koja je uložila u industrijski sektor u prethodnom periodu, postepeno je smanjivao obim proizvodnje već od prvih naznaka krize 2008, da bi krajem 2011. obelodanio da u potpunosti napušta zemlju. Stope rasta BDP-a istopile su se preko noći. U poslednjem kvartalu 2008. privredni rast još je dostizao 5,4 odsto. U prvom kvartalu 2009. realni BDP je pak pao na: - 4,1 odsto. Trebalo je godinu dana za ponovnu pojavu pozitivnih stopa rasta, ali ni tada nisu prelazile 1 odsto.³¹

Zemlja je tako tokom 2009. godine zvanično ušla u recesiju sa kontinuirano negativnom stopom rasta i konstantnim rastom nezaposlenosti. Stopa nezaposlenosti, koja je nakon 2000. godine teškom mukom držana ispod praga od 20 odsto, a potom se nakratko spustila do 14 odsto na vrhuncu ekonomskog buma, ponovo je porasla u toku krize. U aprilu 2010. godine prešla je 20 odsto, uprkos vladinim naporima da nezaposlene radnike starije dobi pošalje u penziju, strožijih statističkih kriterijuma i tolerisanju sive ekonomije. Procenjuje se da je između oktobra 2008. i aprila 2010. godine broj zvanično zaposlenih ljudi smanjen za 370.000.³²

Liberalizacija spoljne trgovine, koja je dovela do enormnog zasipanja domaćeg tržišta stranom robom, i insistiranje na jakoj valuti, što je izvozne proizvode učinilo relativno skupim na svetskom tržištu, već su predstavljali veliki teret za lokalne proizvođače. Fokusiranje izvozne orijentacije na

---

30 Da bi se održao visoki nivo privrednog rasta po opisanom modelu, procenjuje se da je Srbiji potreban godišnji priliv od oko tri milijarde dolara u stranim direktnim investicijama. U godinama kada je privatizacija bila na vrhuncu i kada se odvijala privredna ekspanzija (2006, 2007 i 2008) privreda je uspevala da se približi ovoj cifri ili da je pretekne. No, već 2009. strane direktne investicije spale su na tek 1,9 milijardi dolara.

31 Mihail Arandarenko and Sonja Avlijaš, Behind the Veil of Statistics: Bringing to Light Structural Weaknesses in Serbia, u: Verena Schmidt and Daniel Vaughan-Whitehead (ur.), The impact of Crisis on Wages in South-East Europe, International Labour Organization, Budapešt 2011, str. 123-159.

32 Arandarenko-Avlijaš 2011, str. 144.

tržišta EU bilo je dodatna prepreka u kriznim godinama. Recesija u ekonomijama Zapadne Evrope izazvala je pad potražnje i smanjenje od 24 odsto u izvozu i ono malo prerađevina i gotovih proizvoda koje su domaći proizvođači uspevali da prodaju inostranstvu u prethodnom periodu. Usred uzdržane kreditne aktivnosti banaka, opadanja stranih investicija i smanjenja agregatne tražnje, privreda se zakočila. U februaru 2009. godine realni opseg krize likvidnosti postao je jasan kada je vlada objavila podatak da su bankovni računi 57.000 preduzeća, koja su zapošljavala preko 150.000 ljudi, blokirani zbog neplaćenih dugova. Kao posledica povlačenja kredita, ograničavanja plata i porasta nezaposlenosti, domaća agregatna tražnja takođe je pala. MMF je dodao ulje na vatru uslovljavajući svoj zajam rezovima u državnom budžetu. Vlada je zamrzla plate u javnom sektoru i devalvirala nacionalnu valutu, čime je dodatno smanjila kupovnu moć stanovništva. Kamate na kredite, vezane za vrednost evra, postale su skuplje, što je dalje pritisnulo već stegnute budžete domaćinstava i preduzeća.

Diferenciranje periferne radničke klase

Pre nego što nastavimo sa ispitivanjem reakcija radnih ljudi na ovu najnoviju krizu, bilo bi korisno identifikovati osnovne sektore tržišta rada danas. Kako izgleda struktura srpske radničke klase nakon dve decenije restrukturiranja i konstantne neizvesnosti? Koji su to osnovni rascepi između različitih slojeva najamnih radnika?

Pojava koja prva privlači pažnju jeste visok procenat ekonomski neaktivnih građana. Udeo aktivnih građana u ukupnom broju radno sposobnog stanovništva je 2009. godine iznosio svega 49 odsto. Pritom, prosečni udeo radno aktivnih građana u zemljama EU te iste godine iznosio je 71,3 odsto.³³ Istovremeno, oko 16 odsto stanovništva Srbije, i dalje registrovanog kao radno aktivnog, bilo je zvanično nezaposleno. Izraženo u brojkama, uviđamo da je zemlja sa 6,5 miliona starijih od 15 godina imala svega 2,9 miliona ekonomski aktivnih građana, od kojih je preko pola miliona

---

33 Objašnjenja ovog fenomena su već pomenuta u tekstu. Generalno niska ekonomska aktivnost među populacijom se mora posmatrati u kontekstu dvadeset godina društvenih previranja i ekonomskog raspada. Tokom ovog perioda mnogi radnici su skliznuli u sivu sferu ili izašli sa tržišta rada i postali zavisni od doznaka iz inostranstva, ili su se pak vratili poljoprivredi. Oni koji su bili pri kraju radnog veka su otišli u prevremenu penziju. Mnoge radnice su se povukle sa tržišta rada i koncentrisale se na rad unutar domaćinstva. Nezaposlenost i ekonomska zavisnost mladih od domaćinstva njihovih roditelja znatno doprinosi ovako visokoj stopi neaktivnosti. Stopa zaposlenosti ljudi uzrasta između 15-24 godine je bila tek 15 odsto u 2010. godini.

bilo zvanično nezaposleno, a tek njih oko 1,8 miliona bilo u radnom odnosu.³⁴ Ukoliko uzmemo u obzir da se krajem 2009. godine broj penzionera popeo na 1,6 miliona, i time približio broju zaposlenih, dolazimo do zaključka da u Srbiji živi gotovo dva miliona radno sposobnih građana koji su skliznuli u sivu zonu, nestajući tako iz registra ekonomski aktivnog stanovništva, ili su kao dugoročno nezaposleni prestali aktivno da traže posao i nemaju sopstveni izvor prihoda.³⁵

Da bi se u potpunosti shvatile srazmere na lokalnom tržištu rada, treba praviti razliku između najamnih radnika i samozaposlenih. Od ukupnog broja radno aktivne populacije 2009. godine preko 20 odsto bilo je samozaposleno. Ovako visok udeo stanovništva koje se bavi poljoprivredom, poslovanjem u okviru domaćinstva ili poseduje sopstvena sredstva za rad, u poređenju sa visokorazvijenim kapitalističkim privredama, ili sa drugim zemljama u tranziciji, mora biti shvaćen u kontekstu istorijskog nasleđa privrednog razvoja na Balkanu i sloma industrije u proteklih dvadeset godina. Broj samodovoljnog, poljoprivrednog stanovništva i industrijskih radnika koji obezbeđuju deo svog dohotka radom u poljoprivredi, bio je relativno visok i tokom socijalističke modernizacije. Tokom kriznih godina kontakt sa selom služio je kao jedan od glavnih socijalnih amortizera. Mnogi radnici su bili u stanju da preborde krizu i slanje na prinudne odmore oslanjajući se na male porodične zemljišne posede koji nikad nisu bili nacionalizovani pod planskom privredom.

Sa druge strane, širenje tržišta odozdo, spor korak ulaska monopolskog kapitala i značajan upliv sive ekonomije otvorili su prostor za mnoge da eksperimentišu sa otvaranjem malih porodičnih biznisa. Stoga, povrhom ekonomski neaktivnog stanovništva i samozaposlenih u sivoj zoni, dodatnih 20 odsto radno aktivnih stanovnika Srbije ne može biti podvedeno pod tradicionalnu kategoriju najamnih radnika. Jedan broj ljudi u okviru ove statističke kategorije jesu sitne gazde koje teže da se približe etabliranim preduzetnicima. Međutim, većina njih sačinjava nestabilni međusloj

---

34 U ekonomski aktivno stanovništvo statistika ubraja i poljoprivrednike, pomažuće članove domaćinstava koji nisu zvanično zaposleni, samozaposlene i poslodavce.

35 Bitno je, dakle, imati u vidu da većinu stanovništva radne dobi u Srbiji čine nezaposleni i radnici u neformalnom sektoru. Uprkos tome, ovaj tekst fokusiramo na zvanično zaposlene radnike u javnom i privatnom sektoru, smatrajući da je ova grupacija u mnogo povoljnijoj poziciji da se organizuje i da podigne svoj glas, a da nezaposleni i radnici u sivoj zoni većinom ostaju „nevidljivi“ članovi društva. Ovo ne znači da radnici u sivoj zoni i nezaposleni potencijalno ne mogu takođe artikulirati svoje interese u političkoj sferi. Šansa za tako nešto u velikoj meri zavisi i od osetljivosti koju za ove društvene slojeve pokazuju organizacije zvanično zaposlenih radnika.

između ljudi koji žive od plate i grupacije samozaposlenih (poljoprivrednika ili sitnih preduzetnika), grupaciju koju tržišni tokovi guraju natrag ka najamnom radu ili pak ka lumpenproletarijatu, odnosno deklasiranom sloju radnika, isključenom iz zvaničnih tokova reprodukcije.

Među 1,7 miliona radno aktivnih stanovnika, čiji je osnovni izvor prihoda bila nadnica koju dobijaju od zvanično registrovanog poslodavca, glavna linija razlikovanja jeste ona između zaposlenja u javnom i privatnom sektoru.³⁶ Jedna trećina najamnih radnika za poslodavca ima državu. Stanovništvo zaposleno u državnoj birokratiji, zdravstvu, školstvu, policiji i preduzećima u javnom sektoru smatra se privilegovanim delom radne snage. Njihove plate stižu na vreme i u proseku su više od plata u privatnom sektoru. Pored ovoga, radna snaga u javnom sektoru ima srazmerno visok nivo članstva u sindikatima i uživa opšta radna prava zajamčena zakonom (odmore, roditeljska bolovanja itd). Po pravilu, ovaj deo radničke klase nije izložen ekstremnijim oblicima eksploatacije koji se sreću u privatnim preduzećima.

Zvanično prijavljene radnike u privatnom sektoru takođe treba razlikovati. Gornji sloj se sastoji od osoba zaposlenih u korporativnom sektoru – multinacionalnim kompanijama ili najuspešnijim domaćim preduzećima. Ovi poslovi su obično koncentrisani u uslugama (bankarstvo, telekomunikacije, trgovina i maloprodaja), industrijskim monopolima (čelik, gas) i sigurnim profitnim granama, poput proizvodnje alkohola ili duvana. Prisustvo sindikata je relativno nisko među ovim slojem radnika, a uslovi rada su dosta lošiji od onih u javnom sektoru. Pa ipak, ova radna mesta su delom modernizovana kroz nove investicije, a povlašćena mesta koja ove kompanije uživaju na vrhu lanca proizvodnje im omogućuju da redovno isplaćuju zarade koje su više od proseka u privatnom sektoru. Ovaj deo radne snage se stoga može označiti kao relativno bolje situiran u odnosu na većinu radnika u privatnom sektoru.

Na dnu lestvice tržišta rada mogu se prepoznati dve odvojene, ali delimično isprepletene skupine radnika. Prvi sloj sastoji se od osoba zaposlenih u malim privatnim firmama. Druga skupina se sastoji od radnika u bivšim društvenim i državnim preduzećima, za koja je krupni kapital imao malo interesa pod preovlađujućim privrednim modelom. Zaposleni

---

36 I pored propadanja industrijskog sektora, najbrojniju grupaciju u okviru ovih 1,7 miliona zaposlenih još čine 384.000 radnika zaposlenih u prerađivačkoj industriji. Videti: Radna snaga. Skupovi stanovništva starog 15 i više godina prema aktivnosti, polu i regionu, XI 2011, „Ekonom: east magazin“, br. 609-610, februar 2012, str. 64.

u malim privatnim preduzećima su najranjiviji deo zvanično prijavljenih radnika u Srbiji danas. Izloženi su super-izrabljivanju, uporedivim samo sa onim kroz koje prolaze neregistrovani radnici u sivoj ekonomiji.³⁷ Bilo da rade u maloprodajnim objektima, pružaju razne usluge, ili proizvode u malim radionicama, ovi radnici su atomizirani, bez ikakvog sindikalnog prisustva. Njihove plate su niske i neredovne. Diskriminacija, ucene, uskraćivanje osnovnih prava koja proističu iz zakona o radu, kao i neplaćanje prekovremenog radnog vremena, veoma su česte pojave. Tržišni položaj ovih malih firmi veoma je nestabilan, a time i fluktuacija zaposlenih među različitim radnim mestima je vrlo visoka, što sindikalno organizovanje čini malo verovatnim.

Potonja skupina sastoji se iz onih radnika koji su ostali u velikim i srednjim preduzećima koja su nove investicije zaobišle. Ove firme, koje se obično nalaze u proizvodnom sektoru, nekada su bile važna čvorišta industrijske mreže socijalističke Jugoslavije. Neka od njih su ostala u društvenom ili državnom vlasništvu, i dalje čekajući na kupce, do dana današnjeg. Većina je, međutim, prošla kroz jednu ili više neuspešnih privatizacija, svaka od njih dodatno je otežavala njihovu poziciju. Ovi radnici se suočavaju sa izazovima posebnog tipa, jer njihova eksploatacija nije primarno rezultat intenzivnog procesa rada na mestu gde su formalno zaposleni. U protekloj deceniji, ako ne i duže, na većini ovih mesta proizvodnja se održavala na golom minimumu. Održavanje u životu takvih firmi imalo je više posrednu korist za kapital na evropskoj periferiji.

Ne postoje studije u kojima su otkriveni tačan broj i sastav radnika koji su ostali u ovim preduzećima. Međutim, imajući u vidu nizak nivo plata, kao i činjenicu da mnoge od ovih fabrika nisu isplaćivale zarade tokom dužih vremenskih perioda, može se pretpostaviti da je veliki procenat ovih radnika imao sekundarni izvor prihoda, a koristio formalna radna mesta za pristup državnom sistemu zdravstvene i socijalne zaštite. Paralelno sa formalnim zaposlenjem, radnici iz ovih fabrika su se bavili ili pružanjem privatnih usluga, ili participirali u sivoj ekonomiji, ili uzimali privremene neprijavljene poslove kod privatnih poslodavaca.

Sa stanovišta kapitala, glavni razlog za održavanje u životu ovih fabrika bila je njihova uloga u snižavanju opšte cene rada na tržištu. Pored toga što je ovaj sektor poslužio kao izvor podružtvljavanja troškova radne snage za privatne firme, centralna aktivnost u njemu bila je premeštanje

---

37 Računa se da je u sivoj ekonomiji zaposleno između 600 000 i milion ljudi.

kapitala akumuliranog za vreme socijalizmu u privatne ruke. Tokom devedesetih, pre preobražaja u uspešne tržišne preduzetnike, upravnici državnih i društvenih preduzeća ovladali su veštinom izvlačenja kapitala iz firmi kojima su upravljali, kroz zaključivanje nepovoljnih ugovora sa narastajućim privatnim sektorom. U protekloj deceniji, ovu likvidaciju državnog kapitala nastavili su sitni kapitalisti i prevaranti koji su shvatili da privatizacija ne predstavlja ništa drugo do zeleno svetlo za isisavanje svega vrednog što je ostalo u uništenim industrijskim preduzećima.

Sindikati u ovim fabrikama su preživeli. Ipak, lišeni proizvodnje, izgubili su orijentaciju, kao i bilo kakvu stvarnu težinu u pregovaranju. Odsečeni od radnika u drugim preduzećima, bez pokušaja centralne vlasti da poveže bivše tokove industrijske proizvodnje i bez inicijativa rukovodstava sindikalnih konfederacija da sumiraju njihove probleme i predlože zajednička rešenja, naponi sindikalnih rukovodstava u ovim preduzećima usredsređivani su na puko preživljavanje pojedinačnih fabrika po svaku cenu. Ovo se obično uspevalo preko dogovora sa regionalnim moćnicima, koji su socijalnim programima, budžetskim donacijama, dogovorenim privatizacijama i povremenim narudžbinama proizvoda sprečavali da fabrike potonu. Žongliranje je nekako održavano u godinama ekonomskog rasta, ali je izbijanjem krize konačno privedeno kraju.

Zavadi pa vladaj

Posmatrajući gore skiciranu strukturu tržišta rada, postaje jasno da su radnici u javnom sektoru bili u najboljem položaju za organizovanje radničkog pokreta i potencijalno uvođenje glasa radnika u politički život zemlje. Upravo su radnici državnog energetskog sektora organizovali čuveni politički štrajk, koji je zbacio Miloševića, u oktobru 2000. godine. Udeo zaposlenih u javnom sektoru u ukupnoj radnoj snazi u zemlji ostao je stabilan pod svim vladama u protekloj deceniji uprkos privatizacijama i rezovima.³⁸ Takođe, država je preduzela ograničena, ali ključna ulaganja u komunalne službe, energetski sektor, obrazovanje i zdravstvo, kako bi ove službe izvučla iz kolapsa u kom su se našle nakon kriznih 90-ih. Ako je u Srbiji tokom protekle decenije postojalo ikakvo sindikalno pregovaranje koje je izlazilo van okvira pojedinačnih preduzeća, ono se odvijalo u javnom sektoru, gde su kolektivni pregovori na granskom nivou postali norma.

---

³⁸ Kao što smo videli, ovo je bilo pre rezultat nesposobnosti privatnog sektora da otvara nova radna mesta, nego što su nove vlade rešile da očuvaju javni sektor.

Kada je privreda prolazila kroz period rasta, radnici u javnom sektoru imali su priliku da se bore za veći udeo u raspodeli stvorenog dohotka i da potencijalno za sobom povuku ostatak radničke klase. Međutim, sindikati u ovim granama su se pokazali nevoljnim za nešto više od pretnji štrajkom ili kratkotrajnih obustava rada u pojedinačnim granama. Rukovodstva sindikata u javnom sektoru su pokazala malo interesovanja za ujedinjavanje radništva preko granica jedne profesije, da ne govorimo o proširivanju organizovanja na radnike u privatnim kompanijama. Nije bilo ni dovoljnog pritiska odozdo, iz redova članstva, koji bi primorao sindikalnu birokratiju na odlučniju aktivnost.

Ova pasivnost i zatvaranje javnog sektora u odnosu na druge delove radničke klase može se objasniti preko dve važne dinamike na tržištu rada. Prvo, postmiloševićevska politička garnitura bila je svesna da stoji na klimavim nogama u prvim godinama svoje vladavine. Nova politička elita bila je suočena sa velikim očekivanjima, a, izuzimajući nadolazeću klasu kapitalista i tanke urbane međuslojeve koji su mislili da će profiterati od ulaska stranog kapitala, vlast nije imala širu društvenu bazu na koju bi se oslanjala. U ovako slaboj poziciji, nove partije na vlasti bile su primorane da odobravaju redovna povećanja plata zaposlenima u javnom sektoru, znatno iznad inflacije, kao i povećanja plata u ostatku privrede.³⁹ Nove vladajuće partije su naučile lekciju 90-ih godina prošlog veka. Da bi ostale na vlasti, morale su da šire predstavu o tome da redovnost plata i povlastice zaposlenosti u javnom sektoru zavise od održavanja političke stabilnosti i postojećeg modela privrednog rasta.

Drugo, polarizacija tržišta rada bila je velika prepreka na putu ka jedinstvu radničke klase. U situaciji u kojoj su javna preduzeća imala neposredan pristup državnom budžetu preko političkog klijentelizma, sindikati su otkrili da je lakše braniti životni standard svojih radnika usredsređujući se na pregovore sa sopstvenim upravama preduzeća, umesto da traže šire saveze i kolektivne ugovore. Vremenom su mnogi sindikati državnih preduzeća napustili dve velike konfederacije da bi oformili vlastite, odvojene sindikate zaposlenih u javnom sektoru. Udruženja privatnih poslodavaca spremno su koristila razlike u statusu radnika za svoju propagandu. Umesto postavljanja pitanja zašto onima koje zapošljava privatni sektor fali goli minimum radničkih prava koja su očuvana u javnim preduzećima, krupni mediji su se usredsredili na razlike u visini zarada, nepotizam i navodno preveliki obim državnog sektora.

---

39 Arandarenko-Avlijaš 2011, str. 133.

Radnici u javnom i privatnom sektoru veštački su postavljeni u rival-ski odnos. Do kraja 2009. radnici železnica, državnih telekomunikacija i energetskog sektora počeli su da zahtevaju kraj jednogodišnjeg zamrzavanja plata u javnom sektoru. Njihove inicijative su naišle na protivudar kampanje okrestirane od udruženja poslodavaca protiv javnog sektora, koji navodno živi na grbači privrede u privatnom vlasništvu. Predstavnici privatnog kapitala su tvrdili kako su kriza likvidnosti i niske plate u njihovim firmama direktno povezane sa državnim izdacima za zaposlene u javnom sektoru. Pri tome, vođstva glavnih sindikata nisu se preterano suprotstavljala ovakvim interpretacijama gazda koje su imale za cilj da zavade, pa da vladaju.

Za to vreme je radništvo u privatnom sektoru bilo držano pod kontrolom armijom nezaposlenih radnika i neformalnim sektorom ispod njih. Istraživanje javnog mnjenja te godine pokazalo je da svaki treći radnik u državi živi u strahu od otpuštanja. Približno 50 odsto ispitanih radnika bilo je spremno da prihvati čak i kratkoročno smanjenje plate, ukoliko bi to garantovalo očuvanje radnog mesta.⁴⁰ Početni odgovor zaposlenih u privatnom sektoru nije bio mobilizacija u odbranu radničkih prava, nego povlačenje i davanje ustupaka usled opšte nesigurnosti. Za razliku od državnog sektora, u kojem je sindikalna pokrivenost oko 60 odsto, samo 12 odsto radnika u privatnom sektoru su članovi sindikata. Ogromne prepreke i dalje stoje pred organizovanjem radništva u privatnim kompanijama. Mnogi novi domaći i strani vlasnici industrijskih kompanija pokušavaju da održe proizvodne hale bez sindikata ili pak da naprave radničke organizacije pod kontrolom uprave, a uslužni sektori u nastajanju nemaju sindikalnu tradiciju. Bilo da su zaposleni u krupnim korporacijama, bilo u manjim firmama, većina radnika u privatnom sektoru je u nezavidnom položaju u pogledu organizovanja i mogućnosti da se njihov glas čuje.

Štrajk!

U situaciji u kojoj su zaposleni u javnom i privatnom sektoru bili paralisani nadolazećom krizom, radnici iz „neuspešno privatizovanih“ preduzeća bili su gurnuti u prve redove borbe protiv politike socijalnih rezova. Na jednoj strani, nestanak privrednog rasta privedo je kraju improvizovana rešenja, koja su te fabrike održavala u životu tokom proteklih dvadeset

---

40 Pola Srbije bi radilo za manju platu, (internet) dostupno na: <http://poslovi.info-stud.com/vesti/Pola-Srbije-bi-radilo-za-manju-platu/52/10196/>

godina. Isto tako, izlazne varijante, ponuđene ovom sloju radnika, u obliku poslova sa strane u privatnom sektoru i sivoj ekonomiji, nestale su zajedno sa počecima krize likvidnosti i neizbežnom monopolizacijom tržišta. Na drugoj strani, za razliku od privatnih preduzeća u uslužnom sektoru, minimalan nivo organizovanja radništva preživio je unutar zamrznutih proizvodnih hala. Održano je – drugi važan fenomen u ovoj oblasti – i kolektivno sećanje na socijalizam kao bolje vreme, kada je radnička klasa živela od proizvodnje i zauzimala centralno mesto u zvaničnoj ideologiji. Tako su se u ovim zaboravljenim fabrikama stvorili uslovi za nagli izliv socijalnog nezadovoljstva.

Tokom 2009. i u prvoj polovini 2010. godine Srbiju su potresli štrajkovi i protesti u sektorima privrede koji su bili zapostavljeni od vladajuće neoliberalne ekonomske politike. Samo u leto 2009. zabeleženo je pedeset radničkih štrajkova u kojima je učestvovalo oko 32.000 štrajkača. Bilo je dana tokom te krizne godine kada se paralelno odigravalo i po 30 štrajkova u različitim delovima zemlje. Većina njih bili su štrajkovi dugog trajanja, čiji se kraj nije nazirao mesecima, ako ne i godinama. Ukupno više od stotinu firmi je prošlo kroz štrajk tokom 2009. godine.⁴¹ Na žalost, ne postoje zvanične statistike koje bi ovaj iznenadni štrajkački talas mogle staviti u odgovarajuću istorijsku perspektivu. Međutim, veoma je verovatno da Srbija nije imala talas štrajkova tolikih razmera još od ere sloma državnog socijalizma kasnih 80-ih.

Neefektivnost i dezorganizovanost sindikalnih konfederacija sigurno su jedan od glavnih razloga slabe pozicije radništva u Srbiji danas. Pa ipak, ovakvo stanje se pokazalo kao povoljno za organizovanje radikalne akcije odozdo. Slaba kontrola korumpiranog sindikalnog rukovodstva nad lokalnim ograncima je značila da ništa nije stajalo na putu radnika ornih za akciju. Postoji neverovatna sličnost teških uslova u koje je svaki od napuštenih industrijskih pogona gurnut nakon privatizacije. Isto važi i za metode borbe koje su radnici u štrajku koristili. Evo nekoliko primera stanja u srbijanskoj industriji i štrajkova koji su se odvijali na terenu tokom 2009. i 2010. godine!

Kožara „Partizan“, smeštena u Kragujevcu, osnovana je još krajem XIX veka. To je jedno od najstarijih industrijskih postrojenja u Srbiji. Fabrika je prošla kroz dve neuspešne privatizacije. Kao rezultat sporazuma između lokalnih političara i najnovijeg vlasnika, Slavoljuba Rakića,

---

41 Sindikati i socijalni dijalog u vreme krize: slučaj Srbije, Međunarodna organizacija rada (ILO), Geneva 2010, str. 39-42.

postrojenje je prodato za cenu šest puta nižu od njegove knjigovodstvene vrednosti. Od ukupnog kapaciteta fabrike od 15 tona obradene kože dnevno, proizvodnja je nakon privatizacije došla na svega 588 kilograma. Nova uprava počela je da rasprodaje opremu i podiže nepotrebne kredite. Povrh toga, vlasnik radnicima nije plaćao doprinose za socijalno i zdravstveno osiguranje, što je dovelo do petogodišnje praznine u kontinuitetu osiguranja zaposlenih. Prema rečima predsednika štrajkačkog odbora, kada su zaposleni pokušali da pregovaraju sa upravom, ozloglašeni vlasnik ih je odbio nazivajući ih „nepismenom stokom“. Zbog toga je 2008. 85 od ukupno 115 radnika stupilo u štrajk. U proleće 2009, nakon što su mesecima bili ignorisani od vlasti i medija, odlučili su da radikalizuju svoje proteste i zauzmu fabriku.

U Nišu, nekad uspešna tekstilna industrija „Niteks“ bila je prodata biznismenu Đorđu Nicoviću, osobi koja se obogatila u mutnim okolnostima tokom 90-ih. Od 2.400 radnika na svom vrhuncu, do leta 2009. godine fabrička radna snaga svedena je na svega 800 zaposlenih. Preostali radnici su dobijali neredovne zarade u vrednosti od oko stotinu evra, sve dok plate nisu poputno prestale da stižu 2008. Štrajk je zvanično objavljen u novembru 2008, ali su ga mediji primetili tek u leto 2009, kada je 500 radnika fabrike okupiralo nišku gradsku skupštinu zahtevajući isplatu zaostalih nadnica kao i reviziju privatizacionog ugovora.

U Kruševcu, radnici fabrike automobilskih guma „Trajal“ takođe su pretili zauzimanjem lokalne gradske skupštine u slučaju da uprava i vlada nastave da ignorišu njihove zahteve. Stupili su u štrajk zahtevajući raskid privatizacionog ugovora. Firma sa preko 2.000 radnika prodata je 2006. bugarskoj firmi koja je obećala da će uložiti 25 miliona evra u novu opremu. Tri godine kasnije, „Trajal“ je radio sa 30 odsto kapaciteta, a menadžment obelodanio plan po kome namerava da otpusti 400 radnika. Kao i u prethodnim primerima, redovno uplaćivanje socijalnih doprinosa za radnike je prestalo.

Valjevska fabrika vijaka „Gradac“ privatizovana je 2006. godine, kada je lokalni biznismen Dušan Sekulić kupio fabriku preko jedne od svojih firmi registrovanih u Rusiji. Nakon otpuštanja izvesnog broja radnika pod izgovorom reorganizacije, novi vlasnik je fabriku ubrzo doveo do stečaja. Glavni poverilac, koji nagleda stečajni proces, takođe je bila firma u Sekulićevom vlasništvu. Blizu 160 radnika stupilo je u štrajk u aprilu 2010. i organizovalo protest ispred zgrade fabrike, zahtevajući isplatu sedam neisplaćenih plata. Pored plata, radnici „Gradca“ su takođe izgubili

i pristup zdravstvenom sistemu, budući da je njihova nova uprava izbegavala uplaćivanje doprinosa za zaposlene državnim fondovima tokom čitave dve godine.

U Kragujevcu, radništvo fabrike metalnih lanaca „Filip Kljajić“ fizički je sprečilo policiju i sudske zvaničnike da uđu u fabriku i popišu imovinu u stečajnom postupku. Radnici su se zabarikadirali u zgradi fabrike, zahtevajući obustavu stečaja i nastavak proizvodnje. Zaposleni u bivšem partneru autoindustrije „Zastava“, u kompaniji „Zastava elektro“, bili su možda najupornija i najradikalnija grupa radnika u ovom talasu štrajkova. U borbi da im se čuje glas, zauzeli su lokalnu gradsku skupštinu, policijsku stanicu i sedište Agencije za privatizaciju u Beogradu. Između juna i decembra 2009. godine takođe su organizovali devet uzastopnih blokada železničke pruge koja povezuje Srbiju i Makedoniju. Ova važna međunarodna transportna ruta tako je dvanaest dana bila van upotrebe.

Radnici su dakle iskoračili iz uskih okvira svojih fabrika i preduzele mnogo ambicioznije oblike akcija od protestnog repertoara prosečnog štrajka. Konvencionalni prekid proizvodnje i štrajk unutar fabričkog kruga prošireni su na zauzimanje fabrika, skupove ispred vladinih institucija, okupaciju lokalnih parlamenata, blokadu saobraćajnica i sukobe sa gazdama i policijom. Posmatran iz daleka, ovaj talas štrajkova bi mogao da se tumači kao delo samouverene radničke klase u usponu. Pa ipak, ne bi trebalo izvlačiti brzoplete zaključke iz radikalne prirode ovih protesta. U stvarnosti, granica između radikalnosti i očaja bila je veoma tanka. Direktna akcija često je bila rezultat osećaja beznadežnosti, izolovanosti i frustriranosti opštom nezainteresovanošću za radničke probleme, a ne puzdanja u sopstvenu snagu i vere u ostvarivost ciljeva štrajka.

Primeru radi, „Zastava elektro“ je pokazala veliku hrabrost i organizacioni kapacitet. Radnici ovog preduzeća uspele su da mobilišu čitavu lokalnu zajednicu za svoje zahteve i istrajali su u blokadama javnih ustanova uprkos policijskim pritiscima. No, indikativno je da su mnogi štrajkači blokirali železničku prugu tako što su svoja tela položili preko šina kao simbol „kolektivnog radničkog samoubistva“. Način na koji su blokade izvedene, kao i korišćena argumentacija, pokazuje određeni osećaj nemoći i pored svih dostignuća.

Pažljiviji pogled na ostale štrajkove otkriva sličan duh očajanja ili čak spremnosti na samopovređivanje da bi se dokazalo koliku nepravdu su radnici pretrpeli i da bi se skrenula pažnja šire zajednice.

Nakon višemesečnog štrajka i bez rešenja na vidiku, radnici Kožare „Partizan“ stupili su u štrajk glađu krajem marta 2009. godine. Tek kada je zdravlje radnika došlo u pitanje, mediji su počeli da izveštavaju o štrajku a državne institucije su se ponudile kao posrednici u pregovorima. U Valjevu, šest radnika već pomenute fabrike „Gradac“ takođe je iz blokade firme prešlo u štrajk glađu i zabarikadiralalo se unutar fabrike, bez ikakvog kontakta sa spoljnim svetom. Ostatak njihovih kolega u štrajku izgubio je komunikaciju sa ovom grupom. Mnogi su se plašili najgoreg kada je uprava fabrike odlučila da isključi dotok vode u fabriku. Štrajk glađu trajao je punih mesec dana pre nego što su pregovori nastavljeni, uz intervenciju države. U Nišu, tokom protesta u lokalnom preduzeću, grupa radnika se odvojila od svojih kolega i popela na krov fabrike preteći da će skočiti ako uprava odbije da stupi u pregovore s njima.

Mirkan Kaličanin, radnik iz kragujevačkog „Filipa Kljajića“, izrazio je ovaj tmurni sentiment i okolnosti koje ga prouzrokuju veoma dobro u intervjuu za dnevne novine „Politika“: „Mogu da me ubiju, ali iz fabrike me živog neće izbaciti. Primam dve hiljade dinara mesečno, žena je ostala na ulici nakon što je „Diork“ bankrotirao, sin studira, a komunalije osam hiljada dinara. Ako bude trebalo, spalicu se ispred gradske skupštine“⁴².

Radnik iz Novog Pazara Zoran Bulatović dospeo je na naslovne strane štampanih medija u aprilu 2009. Bulatović je bio je predstavnik preko 1.500 radnika tekstilne industrije „Raška“, pretežno žena, čiji je radni status ostao nejasan, budući da ih je firma poslala na plaćene prinudne odmore još 1993. Nakon godina apelovanja, protesta i štrajka glađu, koji su bili ignorisani od medija i vlasti, Bulatović je pribegao drastičnim merama. Zaključavši se u prostorije društva tekstilnih radnika, odsekao je prst svoje leve ruke da bi izrazio protest i očaj. Ova priča strave i užasa zapanjila je srpsku javnost. Mediji su bili puni slika unakažene šake koja štrči kroz metalne rešetke na kraju mračnog hodnika, metafore za stanje radničke klase u poslednjoj fazi tranzicionog putovanja. Vlada je konačno bila prisiljena da obrati pažnju. U roku od nekoliko dana nakon tog događaja, počele su da se javljaju nove pretnje „radikalizacijama“ štrajkova u raznim delovima zemlje. Štrajk glađu postao je jedna od najraširenijih metoda borbe tokom 2009. godine.

---

42 Bane Kartalović, Radnici dižu ustanak u Kragujevcu, u: „Politika“, Beograd, 4. mart 2008, (internet) dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/Radnici-dizu-ustanak-u-kragujevcu.lt.html>

Borci ili žrtve?

Osvrćući se na seriju radničkih protesta Ljubisav Orbović, predsednik SSSS-a, najveće srbijanske sindikalne konfederacije, sredinom 2010. godine izjavio je da se zemlja ne suočava sa talasom štrajkova, nego sa „pobunom vojske gladnih, siromašnih i obespravljenih građana“⁴³. Kao i obično, sindikalno rukovodstvo je prikazivalo dramatičnu sliku neartikulisane mase, koja svakog trenutka može da eksplodira, kao način da dobije na značaju i nametne se kao posrednik između radništva i struktura moći. Ako bi ih partije na vlasti samo prepoznale kao dostojne partnere i sagovornike i pristale na određene ustupke, katastrofa bi možda bila izbegnuta, tvrdili su sindikalni predstavnici.

Dodatna motivacija za apokaliptični ton bilo je i pranje od bilo kakve lične odgovornosti za razvoj situacije na terenu. U stvarnosti, vlada se nije suočavala sa pobunom, čak ni sa generalnim štrajkom, nego sa gomilom radikalnih, ali nepovezanih, manjih protesta. Jedna od mera koja je imala potencijala da transformiše ove lokalne borbe u organizovaniji pokret, na nacionalnom nivou, bila je organizaciona podrška sindikata. Međutim, ovakva vrsta strukturne potpore nikada nije pružena. Dok su štrajkači bili prinuđeni da finansiraju putovanja u Beograd iz vlastitih džepova i da spavaju na ulici, najveća sindikalna centrala iznajmljivala je delove sindikalnog sedišta privatnim firmama kao poslovni prostor. Uprkos motivima koji stoje iza pomenutog komentara, Orbović se ipak dotakao važnog pitanja o prirodi opisanih mobilizacija. Nakon godina socijalnog propadanja industrijske radničke klase, da li bi imalo više smisla posmatrati ove demonstrante iz oronulog industrijskog sektora kao radnike ili kao deklarisani sloj osiromašenih građana?

Sa jedne strane, kolektivno sećanje na vreme socijalizma se postaralo za to da protagonisti sebe i dalje posmatraju kao radnike. Slika prošlosti kao boljeg vremena služi kao izvor samopoštovanja ovoj grupi radnika. Bez obzira što je stajala van upotrebe godinama, lokalna fabrika je ostala mesto za identifikaciju i ponos. Čak i nakon višestrukih privatizacija, radnici su i dalje gledali na preduzeće kao na nešto što pripada njima. Ishod štrajka kojem se većina radnika u štrajkovima nadala bio je obnova industrijske aktivnosti.

---

43 Srbiji preti pobuna gladnih, Bizvesti B92, 13. jun 2010, (internet) dostupna na: http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2010&mm=06&dd=13&nav_id=438421

Sa druge strane, metodi borbe primenjeni u ovim protestima imali su malo toga zajedničkog sa tradicijama radničkog pokreta. U mnogim slučajevima radnici su okupirali fabrike samo da bi sami sebe uzeli za taoce. Štrajkovi glađu, samosakaćenja i pretnje samoubistvima više su ličile na metode borbe unutar zatvora, nego u industrijskom pogonu. Sa proizvodnim trakama koje su godinama stajale nepokretne, radnici su izgubili najmoćnije oružje koje su nekada držali u svojim rukama – kontrolu nad procesom proizvodnje. Čak i kada bi uspeali da povrate fabričke hale pod svoju kontrolu, činilo se da nikoga nije briga. Ni država, niti novi vlasnici ionako nisu imali nameru da koriste taj prostor za proizvodnju. Incident koje se desio u fabrici „Gradac“, u kojoj je gazda isključio dotok vode za vreme štrajka glađu unutar zgrade, dobar je primer. Radnici su postali suvišni ljudi – teret nasleđen iz vremena socijalizma, koji treba rasformirati zajedno sa izraubovanim mašinama.

Imajući u vidu ove okolnosti, lakše je razumeti zašto je samoviktimizacija bila najkorišćenija taktika u borbama. Bez kontrole nad procesom proizvodnje kao profitabilnom aktivnošću, radnicima su preostali nasilje nad vlastitim telima i okupacija javnih prostora, kao jedino sredstvo ucene kojim državu i poslodavce mogu naterati na pregovore. Mnogi radnici su prihvatili logiku rasformiranja njihovih fabrika kao jedini, na prvi pogled realističan, izlaz iz teškoća sa kojima su se suočavali. Prihvatili su penzione programe i otpremnine u zamenu za dopuštanje da preduzeća odu pod stečaj.

Među onima koji su insistirali na očuvanju privredne aktivnosti postojala je velika zbnjenost oko smera borbe i mogućih rešenja. Više od dvadeset godina se činilo da svaki društveni pokret završava ili izdajom ili porazom. Nije bilo primera pobedonosne radničke borbe koji bi trebalo oponašati. Nije bilo predstave o tome kako kontekstualizovati pozitivno kolektivno sećanje na radničko samoupravljanje u aktuelnom istorijskom trenutku. Nije bilo jasne vizije oko toga ko je glavni protivnik. Da li je to bila država, da li su to strane korporacije, lokalni tajkuni, mafija ili, možda, centralizacija političkog i ekonomskog odlučivanja u Beogradu? Da li je kriza bila rezultat previše *laissez-faire* kapitalizma ili nesposobnosti Srbije da se brže transformiše na tranzicionom putu?

Kao što smo videli, sve mobilizacije kretale su od sličnih problema, a imale su i zajednički repertoar metoda direktne akcije. No, osnovni zahtevi štrajkova i predloženi načini za dostizanje tih ciljeva varirali su od fabrike do fabrike. U odsustvu ikakve premošćujuće ideološke orijentacije,

zahtevi su se neizbežno sveli na razna „praktična“ i „realistična“ rešenja pod postojećim ekonomskim i političkim odnosima. Većinu vremena, ovo je značilo kratkoročne finansijske injekcije, koje su omogućavale goli opstanak fabrike i njene radne snage. Drugo rešenje obično je bilo da se nađe novi privatni vlasnik, navodno zainteresovaniji od njegovog prethodnika za obnovu radnog procesa. Često se pretpostavljalo da su strane korporacije iskrenije zainteresovane za organizovanje proizvodnje i štice-nje radničkih prava od lokalnih mafijaških biznismena.

U „Zastavi elektro“, izvestan broj štrajkača bio je ubeđen da je firma izgubila solidnog stranog partnera zahvaljujući mahinacijama lokalnog vlasnika sa političkim vezama. S tim u skladu, štrajkački odbor je u medijima pominjao privlačenje multinacionalne korporacije po vlastitom izboru kao potencijalno rešenje statusa fabrike, umesto novog domaćeg privatizacionog partnera kojeg dovodi država. Slično ovome, zaposleni u fabrici „Filip Kljajić“ odbili su stečajni postupak koji je pokrenula vlada, sa obrazloženjem da postoji dobrostojeći privatni kupac spreman da ulaže u firmu. Ovaj skepticizam prema državi, opravdano viđenoj kao običnim paravanom za mutne domaće biznismene, bio je prisutan i u fabrici „22. decembar“. U ovom preduzeću, izvestan deo radnika je predložio da mali akcionari preuzmu većinski paket akcija od nezainteresovanog vlasnika i reorganizuju proizvodnju kao nova akcionarska kompanija. Isto tako, borba u „Trajalu“ nije bila organizovana oko sindikata ili štrajkačkog odbora, nego oko grupe malih akcionara koji su insistirali da država proglasi prethodnu prodaju nevažećom i organizuje novu, „kvalitetniju privatizaciju“.

Uz orijentaciju ka pragmatičnim, kratkoročnim rešenjima, usredsređenim na poseban slučaj svake firme, bilo je malo potencijala za jedinstven nastup radnika iz različitih fabrika. Ponekad su firme poput „Zastave elektro“ uspevale da organizuju združene akcije sa drugim štrajkačima u okolini. Međutim, ovo su bile spontane koalicije, koje su se završavale čim bi jedna od fabrika uspeła da osvoji neke ustupke. Najčešće su radničke borbe ostajale izolovane. U jednom trenutku, na primer, u Nišu se odvijalo šest paralelnih štrajkova, bez ikakve uzajamne koordinacije ili kontakta.

Jedan važan izuzetak ovom pravilu predstavlja borba farmaceutskih radnika u Zrenjaninu. „Jugoremedija“ je postala najpoznatija radnička borba u postmiloševićevskoj Srbiji. Za razliku od svih drugih štrajkova, radnici iz ove fabrike ne samo da su uspeali da ponište privatizaciju, nego

i da povrate kontrolu nad svojom fabrikom i organizuju proizvodne aktivnosti bez omraženog gazde. Ova inspirativna borba trajala je punih pet godina. Dileme sa kojima se suočavala tokom ovog vremena i odgovori koje je dala predstavljaju mikrokosmos izazova sa kojima se suočava velik deo organizovanog radništva u Srbiji danas. To što različite mobilizacije nisu imale jasne političke poglede, ne znači da nisu pozajmljivale i reprodukovale određene ideje prisutne u javnosti, a koje su smatrali korisnima. Različiti načini na koje su radnici Jugoremedije definisali sebe i svoj slučaj odražavaju ove protivrečne uticaje dosta dobro. Iz ovih razloga, vredelo bi pobliže pogledati ovu borbu i ideje koje kruže oko nje.

„Jugoremedija“

Zrenjanin, grad sa oko 80.000 stanovnika, bio je jedan od industrijskih centara socijalističke Jugoslavije. Lociran u ekonomski razvijenoj pokrajini Vojvodini, koja je pripadala Austro-Ugarskoj pre stvaranja ujedinjene države Južnih Slovena, grad je bio jedan od retkih industrijskih čvorišta u istočnom delu Jugoslavije, sa tradicijom moderne industrijske proizvodnje, koja seže do XIX veka. Lokalna privreda je tokom decenija snažnog ekonomskog rasta nakon Drugog svetskog rata dodatno razvila i diverzifikovala svoje proizvodne kapacitete. Sa osnovom u prehrambenoj industriji, grad je ubrzo uspeo da izgradi uspešne firme u hemijskoj, tekstilnoj i metalurškoj grani.

Lokalni prehrambeni gigant „Servo Mihalj“ je 1961. godine iskoristio otvaranje Jugoslavije ka svetskom tržištu da bi ušao u zajedničku investiciju sa nemačkom hemijskom korporacijom „Hechst AG“ i domaćim farmaceutskim preduzećem „Jugohemija“. Rezultat ovog zajedničkog poduhvata bila je farmaceutska kompanija „Jugoremedija“⁴⁴. Nova fabrika se brzo razvila i specijalizovala za izvoz antibiotika proizvedenih zapadnom tehnologijom na istočnoevropska tržišta. Do kraja 80-ih, „Jugoremedija“ je postala osma po veličini farmaceutska firma u SFRJ, sa godišnjim obrtom od preko 50 miliona američkih dolara. Tokom 90-ih, međunarodna ekonomska blokada i nestanak zajedničkog jugoslovenskog tržišta dove-

---

44 Zakonske odredbe za strane poslovne investicije unutar SFRJ su bile iz današnjeg ugla gledano veoma restriktivne. Strani partner je imao pravo da ubira delove profita koji je firma ostvarila, srazmerno svojoj investiciji, ali, istovremeno, nisu mu bila priznata vlasnička prava, a jurisdikcija nad vođenjem firme je ostajala u rukama lokalnih radničkih saveta.

le su firmu u teškoće. Pa ipak, uz podršku države, proizvodnja, pa čak i izvoz, nastavljeni su, iako u manjem obimu.⁴⁵

Jedan deo radništva je iskoristio priliku koja se ukazala tokom Miloševićevog poslednjeg zakona o privatizaciji iz 1997. da kupe akcije i postanu većinski vlasnici fabrike, zajedno sa još četiri hiljade raštrkanih akcionara. „Jugoremedija“ je 2001. godine ostvarila ukupan obrt od oko 28 miliona američkih dolara. Fabrika se, dakle, pokazala sposobnom da posluje bez državne potpore i ostvaruje profit čak i u novom okruženju liberalizovanog tržišta. Uprkos ovome, nove vlasti su odlučile da uključe firmu u privatizacione planove. Država je u septembru 2002. godine prodala svoj paket akcija sumnjivom preduzetniku Jovici Stefanoviću Niniju. Umesto da ispuni svoje obećanje da će poboljšati uslove rada i uložiti u proizvodnu opremu, Nini je usredsredio svu svoju energiju na osvajanje većinskog vlasništva nad firmom u što bržem roku. Nova uprava je, naime, zadužila fabriku prema raznim Ninijevim kompanijama, koje su služile kao dobavljači. Vlasnik manjinskog paketa tako je izgurao predstavnike malih akcionara iz upravnog odbora i stekao većinsko vlasništvo nad „Jugoremedijom“ pretvaranjem nagomilanog duga u akcije firme.

Transformacija novog gazde u većinskog vlasnika bila je predviđena privatizacionim ugovorom. Radnici su očekivali da će se ovo desiti kroz nove investicije i rast ukupne vrednosti preduzeća, no u praksi se konverzija odigrala na dijametralno suprotan način. Nini je preuzimao vlasništvo nad fabrikom uništavajući njenu osnovnu delatnost i uvaljujući preduzeće u dugove. Paralelno sa rastom dugova, proizvodne aktivnosti su počele da odumiru. Vredne sirovine i gotovi proizvodi iz skladišta su rasprodavani. Zalihe nisu obnavljane. Postalo je jasno da firma srlja ka stečaju. Uzbunu su prvi digli predstavnici četiri hiljade malih akcionara unutar preduzeća. Zahtevali su generalnu skupštinu akcionara, koja bi mogla da izabere novu upravu, budući da je prethodnu preuzeo Nini uz pomoć mita, ucena i otkaza. Oni su tvrdili da se sastav upravnog odbora promenio protivno željama originalnih većinskih vlasnika i stoga sve

---

45 Svetska zdravstvena organizacija pominje proizvodne potencijale farmaceutske industrije u Srbiji kao jedan od glavnih činilaca koji su sprečili dalje pogoršanje javnog zdravlja tokom ekonomskih sankcija 90-ih. Sa tehnološkom bazom nasleđenom iz socijalističke Jugoslavije i većinom firmi i dalje pod državnom kontrolom, vlasti su uspevale da supstituišu većinu uvoznih lekova domaćom proizvodnjom. Videti: Garfield 2001, str. 54. Tokom prethodnih deset godina, većina domaćih firmi je prodala svoj „know-how“, prestala sa proizvodnjom farmaceutskih sirovina i preorijentalisala se na pakovanje uvoznih lekova.

njegove poslovne odluke, uključujući i preobražaj dugova u većinski paket akcija, treba proglasiti pravno ništavnim. Ninijeva uprava je odbila da sazove novu generalnu skupštinu akcionara i odlučila da otpusti trojicu radnika aktivnih u inicijativi uperenoj protiv novog vlasnika.

Da bi privukli pažnju medija i drugih radnika na svoje probleme, dvojica radnika – sindikalni vođa Vladimir Pecikoza i predstavnik malih akcionara Zdravko Deurić – vezali su se u decembru 2003. lancima za fabričku kapiju. Još šestoro radnika priključilo im se u ovoj simboličkoj akciji pokazivanja svoje vezanosti za fabriku. Nekoliko dana kasnije, najveći sindikat u fabrici je proglasio štrajk, zahtevajući potpisivanje kolektivnog ugovora, više plate i kraj maltretiranja radnika od uprave. Ovaj prvi štrajk u Jugoremediji završio se u januaru 2004. godine: uprava je prihvatila sve radničke zahteve, uključujući i obnovu radnih ugovora za trojicu otpuštenih aktivista. Mesec dana nakon štrajka, mali akcionari podnose tužbu protiv vlasnika, dovodeći u pitanje Ninijevo preuzimanje većinskog paketa akcija bez odobrenja ostalih akcionara.

Od prvih dana borbe profilisale su se dve grupe glavnih protagonista suprotstavljenih novoj upravi. Sa jedne strane, tu je bila inicijativa malih akcionara da povrate svoja svojinska prava nad preduzećem. Ovi akteri bili su usredsređeni na činjenicu da je Nini nelegalno preuzeo kontrolu nad fabricom. Shodno tome, organizacija malih akcionara bila je rešena da sudskim putem povрати pravo vlasništva. Sa druge strane, tu su bili najamni radnici. Njihova glavna briga bili su bolji uslovi rada, nastavak proizvodnje i više plate. Sindikat je postao mesto za organizovanje onih koji su se više identifikovali sa ovim problemima.

Dakle, veoma je bitno uočiti latentne razlike između ove dve tendencije unutar borbe. Ali isto tako je važno primetiti koliko je teško povući jasna razgraničenja na terenu između dve inicijative u prvim godinama borbe. Pre svega, od 350 radnika Jugoremedije oko 250 njih su istovremeno bili i akcionari. Akcionari koji su radili u fabrici imali su najviše interesa za očuvanje proizvodne aktivnosti i stoga su oformili organizaciono jezgro za oko četiri hiljade raštrkanih deoničara. Drugo, obe grupe su imale zajednički neposredni cilj – uklanjanje Ninija i njegove uprave. Inherentna razlika u interesima retko je izbijala na površinu dokle god su bili suočeni sa zajedničkim neprijateljem.

Argumenti koji proizilaze iz jednog ili drugog smera akcije su se smeњivali po potrebi, u zavisnosti od neposrednih prilika. U izvesnim prilikama aktivisti su mogli da skupe veću podršku javnosti predstavljajući se

kao pripadnici ponižene radničke klase, u drugim okolnostima mogli su da se pozivaju na svojinska prava kao mali vlasnici i zahtevaju da država poštuje vlastite zakone privatne svojine. Vođstvo je formalno bilo podeljeno u dve organizacije – sindikat i udruženje malih akcionara, u praksi pak ove dve inicijative radile su zajedno i delile veliki deo svog članstva.

Poslednji dani 2003. bili su obeleženi predizbornom kampanjom u kojoj je konzervativna Demokratska stranka Srbije (DSS) pokušala da obori s vlasti liberalnu Demokratsku stranku (DS), partiju koja je nakon zbacivanja Miloševića držala glavne poluke moći u državi. Opozicioni diskurs oblikovala je, uglavnom, žuta štampa, fokusirana na korupcijske skandale, sa malo diskusije o opštem smeru u kojem idu privreda i društvo. Sindikati su se priključili ovim opozicionim glasovima protiv agresivno neoliberalne vlade, organizujući ulične proteste i zahtevajući kraj „pljačkaškim privatizacijama“. Konzervativne snage pokušale su da se ovaj deo od radničkog nezadovoljstva u svojoj predizbornoj kampanji obećavajući reviziju sumnjivih privatizacija. U martu 2004, nakon što je DSS došla na vlast, Ministarstvo ekonomije je reagovalo na žalbe radnika „Jugoremedije“ i priznalo da Nini nije ispunio svoje obaveze iz ugovora o privatizaciji. Ipak, ovo priznanje nije mnogo značilo. Sledećih nekoliko meseci, država je pokušavala da izbegne bilo kakvo delanje. Počela je da prebacuje slučaj „Jugoremedije“ poput vrućeg krompira, od institucije do institucije, od suda do suda.

Međutim, aktivisti u Zrenjaninu nisu gajili iluzije o rešenosti države da revidira slučajeve privatizacije za koje je javno priznala da su bili neregularni. U martu 2004, radnici „Jugoremedije“ blokirali su prostorije Agencije za privatizaciju u Beogradu, insistirajući da nakon početnog signala iz Ministarstva ekonomije mora uslediti zvaničan raskid privatizacionog ugovora. Nakon niza protesta i blokiranja različitih državnih institucija, Agencija za privatizaciju je u maju konačno odlučila da prekine svoj ugovor za Jovicom Stefanovićem Ninijem. Ohrabreni ovim vestima, radnici su preuzeli fabriku pokušavajući da spreče dalje rasformiranje proizvodne opreme i krađu zaliha, iako je konačna odluka o vlasništvu nad preduzećem tek trebalo da bude donesena u sudovima.

Za vreme dok je fabrika bila pod radničkom kontrolom, uprava je odbila da preda specifikacije za minimalne potrebe proizvodnje štrajkačkom komitetu. Umesto toga, ponudila je zaposlenima da se razidu i dobiju punu platu u zamenu za ostanak kod kuće. Za radnike ovo nije bila opcija. Suvviše su daleko otišli u svojoj borbi da bi se prosto vratili kućama i ostavili mašine da stoje van upotrebe. Pošto su već imali *de facto* kontrolu nad

celom fabrikom, radnici su shvatili da mogu pokušati sami da organizuju proizvodnju. Shvatanje da su u stanju da vode fabriku bez menadžmenta radnicima je ulilo dodatno samopouzdanje i snagu volje za nastavak borbe.

Kada je uprava shvatila da je izgubila svu kontrolu nad radništvom i preduzećem, Nini i njegovi saradnici angažovali su privatno obezbeđenje sa idejom da silom povrate „Jugoremediju“. Tokom leta te godine je usledio niz sukoba između radnika i batinaša koje je angažovala uprava. Tih nedelja, kontrola nad fabrikom prelazila je iz ruke u ruku, između radništva i uprave. Čim bi jedna strana uspjela da zauzme zgradu, usledio bi kontranapad. Oko 250 muškaraca i žena upustilo se u fizički obračun sa 70 pripadnika privatnog obezbeđenja opremljenih pendrecima i psima.⁴⁶ Daleko od toga da su radnici bili bespomoćne žrtve. Naoružali su se kamenjem i bacali vodene bombe na obezbeđenje. Psi čuvari su bili onesposobljavani diureticima. Paralelno sa odbranom fabričkog kruga, štrajkači su pojačali pritisak na državu. Organizovani putevi do Beograda su tog leta postali češći. Zgrada vlade je sada bila uključena u spisak institucija pred kojima se demonstriralo. Nakon Agencije za privatizaciju radnici su se fokusirali na blokadu Akcijskog fonda, budući da je oklevao da dosledno sprovede raskid ugovora o privatizaciji „Jugoremedije“ nakon što je država javno priznala svoju grešku.

Fizički sukobi u krugu fabrike trebalo je da se završe u avgustu, nakon što su pregovori između štrajkača i uprave rezultirali nečim što je delovalo kao kompromisno rešenje. Upravi je dopušteno da se vrati u „Jugoremediju“ i nastavi proizvodnju dok sudovi ne donesu konačnu odluku u svojinskom sporu. Zauzvrat, sve privatno obezbeđenje trebalo je da se povuče sa fabričkog zemljišta, a zaposlenima je bilo dozvoljeno da organizuje vlastitu redarsku službu. Međutim, 16. avgusta, pre nego što je kompromisni sporazum mogao biti sproveden u delo, uprava je zauzela fabriku iznenadnim napadom 120 pripadnika privatnog obezbeđenja. Radnici su pokušali da povrate kontrolu nad zgradom, probijajući policijski kordon oko fabrike i ulazeći u otvoren sukob sa unajmljenim batinašima. Lokalna policija je uspjela da razdvoji dve strane, ali je situacija ostala napeta, budući da su i jedni i drugi ostali u fabričkom krugu. Pat pozicija je okončana 19. avgusta kada su nove policijske snage poslate iz Beograda. U momentu dok su stizale specijalne jedinice, radnici su aplaudirali, ubeđeni da će

---

46 Jednako učesće žena je jedna od glavnih karakteristika borbe „Jugoremedije“. Radnice su uvek bile prisutne u prvim redovima na demonstracijama i predstavljale su integralni deo vođstva štrajka.

policija isterati uljeze iz fabrike. Međutim, uskoro je postalo jasno da su policijska naređenja sasvim drugačija.

Uprava i privatno obezbeđenje su ostali u fabrici, a štrajkači su naterani u povlačenje. U fabričkom krugu aktivisti „Jugoremedije“ su sada protiv sebe imali unajmljene batinaše, lokalnu policiju i interventnu brigadu iz Beograda. Tokom noći, trojica štrajkačkih vođa – Stevan Budišin, predsednik štrajkačkog odbora, Zdravko Deurić, predstavnik malih akcionara, i Stevan Đurišin – pozvani su na informativni razgovor u lokalnu policijsku stanicu. Kada su stigli u stanicu, štrajkačima je saopšteno da su uhapšeni. Sledećeg dana, policija je zabranila sva javna okupljanja u blizini fabrike. Uhapšeni radnici su smešteni u samicu gde su počeli sa štrajkom glađu. Kada se proneo glas o ovom činu, petnaest njihovih kolega je stupilo u štrajk glađu iz solidarnosti, zaključavši se u gradske sindikalne prostorije. U međuvremenu, dvadeset šest štrajkača, koji su ostali u fabrici, bili su zatvoreni u kantini pod stražom privatnog obezbeđenja. Približno 140 radnika je otpušteno tokom sledećih nedelja. Štrajk i okupacija fabrike bili su nasilno ugušeni.

Uprkos izgledima, radnici „Jugoremedije“ su ostali uporni u svojoj borbi. Već u septembru su organizovali okupaciju sale za sednice u zrenjaninskoj gradskoj skupštini, zahtevajući da Nini bude isteran i da otpušteni radnici budu vraćeni u fabriku. Mobilizacije su se nastavile još dve godine i privukle zanimanje medija i kritički nastrojenih intelektualaca. Borba „Jugoremedije“ postala je poznata ne samo u Srbiji, nego i u inostranstvu. Noam Chomsky, Naomi Klein i brojne sindikalne vođe širom Evrope i sveta potpisali su peticiju podrške zrenjaninskim radnicima. Konačno, nakon godina neprestanog (samo)organizovanja u fabrici i na ulicama, kao i pritiska javnosti, vlasti nisu imale izbora osim da da popuste i dosledno sprovedu raskid privatizacionog ugovora. U proleće 2006. godine, „Jugoremedija“ je zakonski vraćena u većinsko vlasništvo malih akcionara. U martu 2007, generalna skupština četiri hiljade akcionara izabrala je novu upravu fabrike sa kvalifikovanim radnikom, vođom štrajkača, Zdravkom Deurićem, na njenom čelu.

Proleter i kao sopstvenici

Radnici „Jugoremedije“ su (od)igrali ulogu pionira za radnički pokret u tranziciji Srbije. Oni su među prvima ukazali na maltretiranja na radnom mestu i mutnu prirodu procesa privatizacije, teme kojima se malo ko bavio u zemlji čije su vlade histerično pokušavale da sustignu neoliberalne

tokove u Istočnoj Evropi. Ni u jednom drugom primeru radničke borbe nisu pokazani tolika istrajnost, nezavisnost i odlučnost. Farmaceutski radnici iz Zrenjanina nisu se smirili do osvajanja kontrole nad svojom fabrikom i oživljavanja proizvodnje. U tom procesu uspeali su da potegnu niz pitanja od suštinske važnosti za radni narod u Srbiji danas.

Nezavisni sindikalizam, radničko samoorganizovanje, jednakost plata na radnom mestu, pravo na štrajk i pravo na javno okupljanje – ovo su bila samo neka od osnovnih radničkih prava na koje je bitka za „Jugoremediju“ bacila svetlo. Sa iskustvom stečenim tokom svoje dugosežne bitke, aktivisti iz Zrenjanina su bili u poziciji da postanu stožer za druge inicijative radničke klase u zemlji. Zrenjaninci su dolazili do važnih zaključaka na svakom koraku borbe. Od shvatanja koliko su glavne političke partije nezainteresovane za radnička pitanja do uviđanja činjenice da policija brani interese gazda. Možda najbitnije, uspeali su da se izdignu iznad uloge žrtava koje pružaju ruke očekujući pomoć sa strane. Insistirajući na samodisciplini i nezavisnom organizovanju, radnici „Jugoremedije“ su se transformisali u svesne učesnike društvenih procesa, koji iznalaze vlastita kreativna rešenja.

Naravno, odgovori do kojih su aktivisti „Jugoremedije“ dolazili tokom borbe bili su uslovljeni ograničenim strukturnim otvaranjima koja su im nudile istorijske okolnosti tranzicione Srbije. Okruženi slabim sindikatima, potpunim odsustvom političkih partija koje se oslanjaju na tradicije radničke politike i opštim nedostatkom levih političkih diskursa u javnom govoru, radnici u Zrenjaninu bili su primorani da pragmatično pozajmljuju argumentaciju i ideje od različitih, često protivrečnih smerova misli, koje su smatrali korisnima za iznošenje svog slučaja. Za mnoge liberalne komentatore u zemlji, dela „Jugoremedije“ predstavljala su opasnu pretnju – preživeli duh radničkog samoupravljanja koji bi, ako se proširi, mogao da sabotira i sam uspeh tranzicije. Slično tome, za mnoge posmatrače na levisi, ova borba je bila znak da lokalna radnička klasa nano-otkriva svoje emancipatorske socijalističke tradicije.⁴⁷ Međutim, da bi

---

47 Ovo je posebno slučaj sa međunarodnim simpatizerima koji su često automatski postavljali iskustvo „Jugoremedije“ u istorijski kontinuitet sa samoupravljačkim tradicijama socijalističke Jugoslavije. Videti na primer: Milenko Srećković i Ivan Zlatić, *Deindustrialisierung und ArbeiterInnenwiderstand in Serbien*, u: Anna Leder (ur.), *Arbeitskämpfe im Zeichen der Selbstermächtigung: Kollektive Gegenwehr in Frankreich, Deutschland, der Schweiz, Österreich und Serbien*, Promedia Verlag, Vienna 2011, str. 195-221.

se ostalo fer prema radnicima i njihovim naporima, trebalo bi izbegavati projektovanje sopstvenih strahova i želja na „Jugoremediju“.

Kao što smo videli, element dvoznačnosti socijalnog i političkog identiteta radnika je od početka bio prisutan. Jezgro svih mobilizacija sastojalo se od oko 180 zaposlenih koji su iskoristili poslednji zakon o privatizaciji koji je favorizovao radničko akcionarstvo da bi kupili akcije svoje firme i koji su potpisali tužbu protiv novog vlasnika. Ova grupa je stoga mogla da se postavi i gradi šire saveze u dva smera. Jedna opcija bila je da stave naglasak na poziciju sebe kao najamnih radnika i tako steknu podršku kolega iz „Jugoremedije“ koji nisu akcionari, radnika u drugim fabrikama i međunarodnih levičarskih aktivista.⁴⁸ Druga opcija bila je da se postave u poziciju malih akcionara i time privuku podršku periferije od četiri hiljade ostalih malih akcionara (od kojih su mnogi članovi porodice, penzionisani bivši radnici i komšije), drugih inicijativa za radničko akcionarstvo u zemlji, kritički nastrojenih liberalnih intelektualaca, pa čak i nekih delova države. Praksa prvih pet godina borbe unutar zbunjujuće društvene realnosti srbijanskog perifernog kapitalizma samo je učvrstila verovanje radnika da mogu održavati svoj dvostruki status najamnih radnika i vlasnika kapitala na tržištu. Da bi prevazišli ovu podvojenost, aktivisti „Jugoremedije“ su potpisivali sve protestne proglose kao zajednička grupa pod imenom „radnici-akcionari“.

Čak i ako je vera pojedinih radnika u lični i kolektivni razvoj po kapitalističkim linijama ostala krhka, opšte vrednosti, propagirane u društvu, odvele su aktiviste „Jugoremedije“ do ugrađivanja svojih problema u zvanično prihvaćene linije kritike. U situaciji u kojoj je dominantni diskurs povezivao socijalizam sa zaostalošću, iskustvo radničkog samoupravljanja sa neefikasnošću, a klasnu solidarnost sa nesposobnošću preuzimanja lične odgovornosti, svaki napor da se preduzme javna akcija pod zastavom radničkih prava bila je otvorena za sve vrste zlonamernih napada. Radnici „Jugoremedije“ su bili denuncirani kao „staljinisti“, „samoupravljači“, „komunjare“ i pijuni tajnih interesa koji pokušavaju da odvuču zemlju natrag, u prošlost. Radnici-akcionari su tako bili pod velikim pritiskom

---

48 Domaće levičarske grupe takođe su pružale podršku „Jugoremediji“, ali su njihova mala veličina, marginalan položaj i nedostatak uticaja učinili izrazito malo verovatnim da će ih radnici uočiti kao jedan od polova orijentacije u borbi. Jedan primetni izuzetak je bio Pokret za slobodu (Freedom Fight), grupa aktivista inspirisana idejama Noama Chomskog i Z magazina. Ta grupa je počela sa prenošenjem pisanih izveštaja o raznim štrajkovima i uskoro na sebe preuzela zadatak da poveže štrajkove iz različitih delova zemlje. Videti: www.pokret.net

da postave svoj protest kao težnju koja služi zvanično propagiranom interesu većine građana u liberalnom društvu, kao inicijativu koja ne stoji na putu napretka Srbije ka dugo iščekivanoj kapitalističkoj modernosti.

Njihov status akcionara je takođe igrao ulogu u oblikovanju osećaja kolektivnog identiteta grupe. Činjenica da je deo radništva posedovao procenat vlasništva nad firmom nije suštinski menjala socijalni status ovih individua. Kao što smo videli, tokom 90-ih, sa nedovoljno razvijenim finansijskim tržištem i sveukupnom nesigurnošću svojinskih prava, samo akcionarstvo bilo je od malog značaja za zaposlene. Do vremena prvog štrajka, akcionari „Jugoremedije“ su primili jednu mršavu isplatu dividende. Stoga, nije bilo značajne razlike u materijalnom statusu između običnih radnika „Jugoremedije“ i onih koji su kupili akcije. Međutim, zvanično propagirana ideologija privatnog preduzetništva i malih firmi u postmiloševićevskoj Srbiji ubrizgala je novu simboličnu vrednost akcionarstvu. „Jugoremedija“ je bila profitabilna farmaceutska firma, u mnogo boljem stanju od drugih proizvodnih preduzeća u sektorima poput tekstila ili obrade metala. Firma je imala perspektivu na tržištu i radnici su bili svesni ove činjenice. Postojalo je verovanje da bi, ukoliko uspeju da zadrže svoje vlasništvo, možda u budućnosti akcije mogle poslužiti kao karte za veću socijalnu mobilnost njih ili njihove dece.

Vera u potencijalno dugoročno profitiranje od akcija firme se pojavljuje veoma jasno u intervjuima koje je vodio sociolog Nebojša Popov sa trojicom vođa mobilizacija radnika i akcionara „Jugoremedije“. Kao i mnogim njihovim kolegama, dvojici istaknutih radnika i jednoj radnici nisu bili strani pokušaji u malom preduzetništvu. U intervjuima dvojica sindikalnih vođa i vođa malih akcionara pominju da su, pored matičnog zaposlenja, u fabrici vodili male privatne firme dok ih strožija regulacija i krupni kapital nisu primorali da napuste tržište. Duh privatnog preduzetništva nije ušao u radništvo samo pod spoljnim uticajem. Zdravko Đurić, organizator malih akcionara i nezvanični vođa protesta „Jugoremedije“, pomenuo je sindikalne seminare kao prvo mesto na kojem je došao u dodir sa idejama privatizacije.⁴⁹

Stoga, tržištu naklonjeni koncepti među pripadnicima radničke klase, promovisani od vladajuće ideologije, i prilika da se nešto zaradi u perifernom kapitalizmu su u radničku klasu ušle i preko institucija

---

49 Nebojša Popov, Tragovima jednog štrajka. Hleb radnički/akcionarski, u: Nebojša Popov (ur.), Radno mesto pod suncem. Radničke borbe u Srbiji danas, Službeni glasnik, Beograd 2011, str. 48.

organizovanog radništva, koje su pak ideologiju primili preko svoje tradicionalne povezanosti sa institucijama države. Sa nestankom lokalnih tradicija radničke politike i bez koherentne ideologije otpora na koju su mogli da se oslone, sindikati su počeli da se oslanjaju na ideje koje su kružile na seminarima finansiranim iz programa pristupanja EU, zapadnjačkih sindikalnih fondacija i nevladinih organizacija. Mnogi radnici su se tako upoznali sa liberalnim ekonomskim idejama, praksama privatne inicijative i konceptom favorizovanja onoga ko navodno preuzima rizik. Ako je tržišni diskurs bio dominantna logika oko koje se celo srbijansko društvo reorganizovalo, bez vidljivog alternativnog koncepta na horizontu, vođstvo radnika-akcionara je sasvim razumljivo pokušalo da ovlada ovim jezikom i iskoristi ga u svoju korist.

Izražavanje klasne borbe liberalnim jezikom

Postojale su dve glavne posredničke ustanove koje su se otvorile prema borbi „Jugoremedije“ i pomogle da se radnički zahtevi ukalupe u preovlađujuće ekonomske i političke nazore. Prva je bio Savet za borbu protiv korupcije, vladino savetodavno telo koje se pokazalo veoma upornim u pokušajima da razotkrije veze između političke garniture i krupnog biznisa. Ova delom nezavisna stručna agencija bila je među prvima koji su pružili podršku „Jugoremediji“, pišući izveštaje u kojima se objašnjavaju nelegalni poslovni potezi novog vlasnika. Međutim, Savet za borbu protiv korupcije je svoju kritiku ispostavljaao sa specifične pozicije vladinog tela koje se brine za to da reforme koje su u toku budu provedene u skladu sa zakonima zemlje i hvaljenim standardima visokorazvijenih zapadnih demokratija. Njegovi izveštaji su se usredsređivali na formalna pitanja slučaja „Jugoremedije“, poput poštovanja zakonskog postupka privatizacije, ispunjenja investitorskih obaveza novog vlasnika i kao najvažnije – priznavanja svojinskih prava malih akcionara.

Direktorka Saveta Verica Barać često je bila gostujući govornik na tribinama koje su organizovali radnici „Jugoremedije“. Podrška jedne zvanične institucije u moru napada i sveopšte nezainteresovanosti vlasti bila je od posebne važnosti za radnike-akcionare. Vođstvo štrajka iskoristilo je ovaj prostor i brzo usvojilo naizgled apolitičnu temu „borbe protiv korupcije“ kao štit protiv denuncijacija. U javnim izjavama glasnogovornici zrenjaninskih radnika-akcionara su sada postavljali radničku borbu u kontekst šireg liberalnog diskursa o naporima za uvođenje vladavine prava u Srbiji. Sukob unutar „Jugoremedije“, insistirali su oni, nije sukob radnika

i gazde, nego spor između manjinskih i većinskih vlasnika kompanije. Odgovarajući na stalne optužbe da pokušavaju da ožive radničko samoupravljanje, vođa radnika Zdravko Deurić je izjavio: „O čitavoj toj galami ja pre svega mislim da je potpuno besmislena. Šta god bilo ko od nas mislio o samoupravljanju, ono je stvar prošlosti, i sada se poteže samo iz razloga da se napravi ideološka magla oko vlasničkih sukoba, da se radnici-akcionari označe kao nazadni delovi društva, kao neko ko se ne bori za svoja vlasnička prava, nego je zapravo eksponent nekakve opasne ideologije“⁵⁰.

Drugi i verovatno najvažniji ideološki uticaj na radnike-akcionare „Jugoremedije“ izvršio je list „Republika“ i njegov *spiritus movens* Nebojša Popov. U vreme socijalističke Jugoslavije, Popov je bio deo „Praxisa“, grupe intelektualaca koji su pokušali da razviju kritiku birokratije s pozicija tzv. Nove levice. U svojim pisanjima, Popov je istraživao štrajkove pod radničkim samoupravljanjem i jugoslovenski šezdesetosmaški pokret. Nakon raspada zemlje, Popov se čvrsto protivio političkim strujama zasnovanim na etničkoj pripadnosti. Ali, kao većina bivših članova levo-disidentskih krugova, napustio je klasni pristup u analizi. Umesto toga, „Republika“ se fokusirala na promovisanje politike civilnog društva i vladavine prava. Prema Popovu, srbijanska radnička klasa se kasnih 80-ih predala nacionalističkom populizmu. Stoga je neposredan trenutni zadatak radništva da prođe kroz neki vid građanske katarze koja bi dovela do toga da radnici shvate da su bili zavedeni i da se transformišu u kritički nastrojene političke subjekte kao građani.⁵¹

Popov je bio daleko od primitivnog antikomunizma koji je delio veliki deo antimiloševićevskih opozicionih krugova 90-ih. Pa ipak, poput njih, i on je video pokušaje Srbije da se modernizuje preko tržišta, parlamentarne demokratije i otvaranja ka svetskoj ekonomiji kao mimikriju koju izvode ukopani parohijalni interesi. Problemi sa kojima se suočava većina populacije, sa ove tačke gledišta, nisu posledica integracije Srbije u svetsko tržište. Naprotiv, istorijski zadatak koji još stoji pred zemljom jeste izgradnja idealizovane funkcionalne demokratske države i korespondirajućeg civilnog društva.

---

50 Koreni mira - Intervju sa Zdravkom Deurićem, Pokret za slobodu, (internet) dostupno na: <http://pokret.net/cms/index.php?page=koreni-mira---intervju-sa-zdravkom-deuricem>

51 Videti na primer diskusiju između Nebojše Popova i Milana Nikolića, vođe sindikata metalaca kasnih 80-ih i jednog od osnivača „Nezavisnosti“ u: Olivija Rusovac (pripremila), Ko su i šta su radnici [Razgovor u organizaciji „Republike“, 30. avgust 2001.], u: Popov 2011, str. 13-32.

Glavni način da se ovo postigne bio je bliže povezivanje sa Evropskom Unijom i njenim institucijama.⁵² Štrajk je po tim linijama tumačen kao borba za poštovanje svojinskih prava i slobode svakog pojedinca da slobodno ostvaruje svoje interese u društvu. Na ovaj način, „Jugoremedija“ je posredno priključena liberalnom političkom nasleđu opozicionog pokreta, od ranih 90-ih sve do obaranja Miloševića. Godinama nakon promene režima, nacionalistički političari, mafija i lokalni tajkuni nasleđeni iz 90-ih su navodno i dalje blokirali istinske političke i ekonomske reforme. Sa ove tačke gledišta, radnici „Jugoremedije“ su stajali na čelu šireg pokreta civilnog društva protiv ekonomskih i političkih monopola. Popov je inače poreklom Zrenjaninac, što je ceo slučaj još više približilo njegovim strastima i osećanjima građanske odgovornosti. Kao priznati javni intelektualac, bio je čest govornik na okupljanjima radnika-akcionara dok se analiza štrajka, objavljuje u „Republici“, redovno prenosila u internim biltenima „Jugoremedije“.

Uticaj Popova i „Republike“ se može primetiti u sve otvorenijem korišćenju političkih pojmova u govorima štrajkačkih vođa „Jugoremedije“: „Godinama smo se borili da se ukloni režim u kojem je moglo da se nekažnjeno ubija i pljačka. Ponadali smo se da je 2000. godine došlo do zaokreta ka normalnom društvu i državi. Naše nade podgrejalo je i obećanje nove vlasti da će se doneti novi ustav koji će raskinuti sa prethodnim razdobljem i postaviti temelje vladavine zakona. Mi, radnici-akcionari, smo nova pojava u društvu nastala tokom dosadašnje privatizacije, koja je trebalo da ukine društvenu svojinu i uključi Srbiju u red normalnih zemalja, u kojima je pravo na privatnu svojinu svetinja. Nasuprot tome, radnici-akcionari ne mogu ostvariti svoja vlasnička prava zbog pojedinaca koji se nalaze na gornjoj lestvici hijerarhijske moći i bogatstva u današnjem društvu“⁵³.

Ovaj citat jasno pokazuje kako je u odsustvu klasne politike štrajk usvojio mnoge normativne pretpostavke koje su propagirali liberalno-demokratski aktivisti u srbijanskom civilnom društvu. Pored postavljanja radničkih protesta u opšti okvir objašnjenja evolutivnog puta od totalitarizma ka demokratiji, „Republika“ je dodatno otupela klasne instinkte

---

52 U leto 2011. Evropska komisija je pomenula sumnjive privatizacije, eksplicitno navodeći primer „Jugoremedije“, kao jednu od prepreka na putu približavanju Srbije Evropskoj Uniji. Ova vest je pojačala imidž EU kao spoljnog agensa promene i političke snage koja bi navodno slomila moć lokalnih ekonomskih monopola i uvela vladavinu prava.

53 Zdravko Deurić, Šta hoćemo mi, radnici, akcionari i građani, u: „Republika“, Beograd, godina XVII, br. 352-353, 1-31. mart 2005, (internet) dostupno na: <http://www.republika.co.rs/352-353/09.html>

zrenjaninskih industrijskih radnika, promovišući novu viziju društva zasnovanog na sitnim sopstvenicima. Dok su radnici „Jugoremedije“ radničko akcionarstvo pragmatično koristili kao taktički koncept, na stranicama „Republike“ je počelo zastupanje radničkog deoničarstva kao univerzalnog modela za rešavanje problema radnih ljudi i oživljavanje srbijske industrije. Država je pozivana da prizna da radnici mogu biti uspešni menadžeri i postizati rezultate na tržištu. Radničko učešće i akcionarstvo zaposlenih su predstavljani kao široko razvijene prakse u SAD i Zapadnoj Evropi. Radničkom pokretu je, dakle, bio potreban zakonski okvir koji otvara prostor za kompanije u većinskom vlasništvu zaposlenih kao novi oblik ekonomske organizacije, efektivnije i odgovornije od preduzeća u rukama pojedinačnih privatnih vlasnika.⁵⁴

Ovakva viđenja „kapitalizma sa ljudskim likom“ mogla bi se uslovno posmatrati u kontinuitetu sa liberalnijim tumačenjima radničkog samoupravljanja pod jugoslovenskim „tržišnim socijalizmom“. Međutim, u postojećem društveno-ekonomskom okviru, sa punim pravima privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, kapitalističkim tržištem rada i funkcionalnim institucijama trgovine finansijskim derivativama, ideja da akcionarske kompanije u vlasništvu radnika mogu da konkurišu privatnim vlasnicima i korporativnom sektoru kao alternativni model organizovanja poslovanja je veoma malo verovatna. U kontekstu tranzicione ekonomije, u kojoj je politička moć fiksirana na širenje uticaja tržišta, ovaj tip institucionalne reforme ne bi doveo do većeg radničkog učešća u procesu odlučivanja firmi. Upravo suprotno, takav potez bi najverovatnije služio kao odskočna daska za dublji prodor tržišta u sve pore društva, dalju atomizaciju radničke klase, jačanje kapitala i brže klizanje niz put neoliberalizma. Vulgarnija shvatanja ove strategije su sa stranica „Republike“ prešle u rasprave unutar „Jugoremedije“. Kako je „Republika“ prenela, Vera Gvero, bivša radnica i akcionar, na jednoj od skupština akcionara firme uputila je apel radnicima da ne prodaju svoje akcije. Umesto toga, insistirala je, treba da počnu da rezonuju kao većinski vlasnici u kapitalizmu i da pokušaju da zamisle kakva je radost primati dividende, zaključivši: „Pa da i mi počnemo da ličimo na Zapad“⁵⁵.

---

54 Mohora Doru, O radničkoj participaciji i upravljanju privredom, u: „Republika“, Beograd, godina XXII, br. 468-469, 1-31. januar 2010, (internet) dostupno na: <http://www.republika.co.rs/468-469/14.html>

55 Olivija Rusovac, „Jugoremedija“ – kuda i kako dalje, u: „Republika“, Beograd, godina XIX, br. 414-415, 1-31. oktobar 2007, (internet) dostupno na: <http://www.republika.co.rs/414-415/13.html>

Stvaranje nove političke svesti

Trijumf radnika „Jugoremedije“ na mnogo načina bio je Pirova pobjeda. Oni su uspjeli da obore odluku o privatizaciji, ali ovaj čin nije poslužio kao prekretnica koja bi otvorila nove vidike i dovela u pitanje privatizaciju kao neizbežan put. Raskid ugovora o prodaji fabrike urađen je u ime „bolje privatizacije“ koja bi, navodno, bila provedena u korist društva kao celine. Štrajkačko vođstvo je zamišljalo svojinsku transformaciju koja će stvoriti jednake tržišne šanse za sve i stati na put korumpiranim praksama koje se provode u interesu krupnih monopola i mafije.

Zrenjaninska farmaceutska fabrika je takođe prvi primer štrajka u kome su radnici oživeli proizvodnju samoorganizovanjem. No, isto tako, mora se reći da „Jugoremedija“ nije uspjela da uvede nikakve nove institucionalne oblike radničke kontrole. Uprava je smenjena, ali je stara korporativna struktura akcionarskog društva ostala netaknuta. Pozicije u upravnom odboru su popunili radnici i bivše štrajkačke vođe, koji su svakako bili mnogo bliži radničkoj svakodnevnici od svojih prethodnika.⁵⁶ Novi menadžment je tako obećao da će osigurati veći uticaj sindikata na poslovanje firme i trudio se da poslovne odluke ne idu protiv interesa većine zaposlenih. Ipak, pravo na učestvovanje u donošenju poslovnih odluka u „Jugoremediji“ i dalje je bilo zasnovano na vlasništvu nad kapitalom, umesto na zaposlenosti ili nekom drugom eksplicitno političkom kriterijumu (radnički saveti, sindikat, opštinski zborovi, organizacije stejkholdera, itd).

Cena koju su radnici „Jugoremedije“ platili za svoj povratak u fabriku bila je, dakle, delimična kooptacija značenja i dometa njihove borbe u domen vladajuće ideologije. No, šira percepcija radničkih napora nije nikada bila jednostrana i u potpunosti kontrolisana. Za izvestan broj radnika, verovanje da je sopstvenništvo na tržištu jedini put napretka je, možda, ojačalo na neko vreme. Uprkos tome, glavna asocijacija na „Jugoremediju“ je za većinu ostala radikalna akcija i svest o tome da je privatizacija u suštini krađa.⁵⁷ Sadržaj pak deklamovanih liberalnih koncepata bio je

---

⁵⁶ Novi upravni odbor je u velikoj meri odslikavao klasni karakter mobilizacije. Činila su ga tri kvalifikovana radnika i jedan farmaceutski tehničar. Jedno mesto u odboru je sačuvano za ekonomistu iz Saveta za borbu protiv korupcije. Zdravko Deurić, kvalifikovani radnik i vođa protesta, postavljen je na poziciju generalnog direktora.

⁵⁷ Prema rezultatima nedavnog istraživanja javnog mnjenja 44 odsto stanovnika Srbije smatra da je privatizacija „čista pljačka“, 27 odsto smatra da je „nužna, ali se sprovodi na loš način“, 26 odsto ne zna kako bi je ocenila, a samo 3 odsto građana podržava ovakvu privatizaciju. Videti: Srećko Mihailović, Priča o tranziciji ili nara-

različiti kada su ih koristili radnici, država ili aktivisti civilnog društva. Za mnoge industrijske radnike, radnička participacija ili radničko akcionarstvo predstavljale su različite šifre za staru ideju, formiranu još u vreme socijalizma – ideju društva zasnovanog na radu, u kojem radnička klasa zauzima najistaknutije mesto.⁵⁸

Radnici nisu bili samo pasivni primaoci i prenosioci različitih ideja koje oko njih kruže. U procesu korišćenja pozajmljenih koncepata, oni su ih takođe oblikovali i ubacivali sveža, konkretna značenja u apstraktne pojmove. Nešto što je u početku moglo delovati kao sigurno kanalisano, konvencionalan oblik protesta, često je uzimalo neočekivane zaokrete i evoluiralo u ambicioznije oblike akcije. Primera radi, sindikat „Zastave elektro“ vršio je pritisak na vladu da ih spoji sa stranom korporacijom po njihovom izboru, usvajajući raširene pretpostavke da će strane investicije dovesti do preporoda proizvodnje i da će se multinacionalne kompanije ponašati odgovornije od lokalnih biznismena. Međutim, njihov zahtev se tu nije zaustavio. Takođe su insistirali da radnički predstavnici učestvuju u pregovorima između korporacije i države kao ravnopravna treća strana koja je najviše zainteresovana za dobrobit fabrike. Radnici su tako brzo koristili svaku priliku da pronađu priključak sa zvaničnim procedurama i tumačili ih sa svog klasnog stanovišta. U najvećem broju slučajeva, ovakve autonomne koncepcije i inicijative bile su rezultat razmene ideja među štrajkačima iz različitih firmi. Kada bi se našli na okupu, radnici su imali priliku da uporede iskustva i razvijaju vlastitu analizu krize.

U novembru 2004. godine „Jugoremedija“ je ušla u Uniju radnika i akcionara Srbije, mrežu radnika-akcionara kojima su negirana prava u različitim kompanijama. Glavni zahtev ove inicijative bio je uvođenje zakona koji bi omogućili alternativne vidove privatizacije zasnovane na raspodeli akcija javnih preduzeća stanovništvu, kao i nepristrasan tretman malih akcionara od strane države u procesu transformacije vlasničkih prava. Zatim, u platformi su zahtevani pravo na rad, pravo na organizovanje

---

cija o našim beskrajinim menama, u: Srećko Mihailović (ur.), Kako građani Srbije vide tranziciju. Istraživanje javnog mnjenja tranzicije, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd 2010, str. 25.

58 Videti na primer članak Branislava Markuša, radnika i člana upravnog odbora „Jugoremedije“, u kome pokušava da odbrani istorijsko iskustvo radničkog samoupravljanja. U članku on navodi kako je bio član polednjeg radničkog saveta kompanije u bivšoj Jugoslaviji i interpretira radničko akcionarstvo kao savremeni oblik samoupravljanja. – Branislav Markuš, Najveći je kapital pravo na rad, (internet) dostupno na: <http://www.ravnopravnost.org/NW004.html>

štrajka i pravo na javna okupljanja. Poput „Jugoremedije“, inicijativa je dakle videla sklad između zahteva koji dolaze iz vizure sitnih posednika i najamnih radnika, razumevajući obe strane kao jedan te isti entitet. Način na koji je zamišljeno postizanje ovih ciljeva bio je da država počne da poštuje vlastite zakone i vlasnička prava svih građana, bez obzira na veličinu njihove svojine, što je trebalo da posluži kao kamen temeljac uspešne tranzicije ka tržišnoj privredi i demokratiji.

Sa radnikom „Jugoremedije“ Zdravkom Deurićem na čelu, Unija radnika i akcionara je uskoro shvatila da ne može da očekuje od države da na jednak način razmatra zahteve različitih društvenih skupina, bez obzira na njihovu finansijsku situaciju i, shodno tome, uticaj koji vrše na politički sistem. Unija je morala da predloži autentične političke mehanizme koji bi dali glas radnicima-akcionarima. U to vreme, „Republika“ je objavljivala teorijske diskusije o propuštenim prilikama za uspostavljanje ustavotvorne skupštine u Srbiji nakon obaranja Miloševića. Grupa radnika-akcionara je preuzela ovu ideju i lansirala vlastiti zahtev za ustavotvornom skupštinom.

I u ovom slučaju, nedovoljno artikulisane građanske inicijative poprimile su političku oštricu, klasni karakter i demokratski potencijal tako što su ih usvojili industrijski radnici. Radnici-akcionari su sebe zamislili kao jednog od glavnih nosilaca ovog procesa, sa uticajem na sastavljanje novog ustava i sa direktnom kontrolom nad svojim predstavnicima u ovom novom zakonodavnom telu.⁵⁹ To je bio potencijalno dalekosežan zahtev, izbegavan čak i od političkih struja koje su se najsnažnije identifikovale sa nasleđem narodnog pokreta protiv Miloševića. Sa radničkim pokretom kao glavnim eksponentom, zahtev za ustavotvornom skupštinom je potencijalno mogao da vrati radničku klasu u centar političkog života zemlje i da oživi ideju o neophodnosti organizovanog političkog glasa sveta rada.

Savez malih akcionara iz različitih firmi pokazao se međutim kao nestabilan, budući da su radnici iz različitih firmi rešavali svoje probleme na različite načine i zbog toga što je vlasništvo nad akcijama lako menjano kupovinom i prodajom. Iako je Unija radnika i akcionara Srbije na kraju raspuštena, „Jugoremedija“ je nastavila da traži političku platformu kroz koju bi se izrazila, ali sada je fokus postao lokaln. Aktivisti „Jugoremedije“ su u decembru 2007. godine započeli osnivanje „Pokreta Ravnopravnost“, političke partije koja je pokušavala da se bazira na radnicima bivših zrenjanin-skih industrijskih preduzeća koja su prošla kroz neuspešne privatizacije.

---

59 Popov 2011, str. 74.

Pokret Ravnopravnost je 2008. godine ušao u gradsku skupštinu i odmah pokrenuo pitanje mnogih spornih privatizacija u gradu, posebno problema sa kojima su se susretale Mesna industrija BEK i Fabrika vagona „Šinvož“, kao slučajeva u kojima su se radnici takođe pojavljivali u ulozi delimičnih akcionara preduzeća. Lokalni parlament je bio primoran da oformi radnu grupu za istraživanje privatizacionog postupka u „Šinvožu“, na čelu sa poslanikom iz Ravnopravnosti. Zaključcima radne grupe podržane su glavne tvrdnje radnika „Šinvoža“ i taj izveštaj je jednoglasno usvojen od svih političkih partija u zrenjaninskom parlamentu.

Ovo je bio očigledan uspeh odluke industrijskih radnika da uđu u političko organizovanje. Suočeni sa dobro kanalisanim pritiskom odozdo, lokalni političari su bili primorani da naprave ustupak i dopuste donošenje parlamentarnog izveštaja koji je govorio u korist radnika. Formiranje političke organizacije koja se oslanjala na socijalne pokrete odozdo je donelo rezultate. Međutim, zaključak koji je Pokret Ravnopravnost izvukao iz činjenice da su druge stranke podržale njihovu inicijativu bio je nešto drugačiji. Stranka je počela da pravi razliku između potencijala političara na lokalnom i na nacionalnom nivou oko moguće pomoći radničkoj stvari. Budući da su bliži biračkom telu, lokalni ogranci nacionalnih političkih stranaka su, po proceni Pokreta Ravnopravnost, potencijalno bili zainteresovaniji za oživljavanje industrijske proizvodnje. Glavni problem navodno je bila korupcija na vrhu i nezainteresovani političari u Beogradu. U skladu sa tim, Pokret Ravnopravnost je prihvatio temu političke decentralizacije i veće autonomije provincijskih zakonodavnih tela u donošenju vlastitih strategija lokalnog industrijskog oživljavanja. Na ovaj način, partija se udaljila od izvorne teme politike bazirane na radničkim pitanjima i približila se dobrano etabliranim neoliberalnim idejama o decentralizaciji države kao putu ka funkcionalnijim tržištima.

U međuvremenu, u pokušaju da dodatno suzi prostor za demokratsko organizovanje građana odozdo, vlada 2009. godine donosi novi zakon, prema kojem svaka politička partija mora da skupi 10.000 potpisa da bi ostala zvanično registrovana. Suočena sa mogućnošću gašenja Ravnopravnost odlučuje da sačuva svoja dostignuća na lokalnom nivou tako što će se stopiti sa novoosnovanom Socijaldemokratskom partijom Srbije (SDPS). SDPS je predstavljao pokušaj regionalnog lidera Rasima Ljajića, poreklom iz Sandžaka, nacionalno mešovite sredine, da proširi svoj uticaj van svoje matične regije zauzimanjem nepostojećeg političkog mesta na levom centru političkog spektra. Kao ministar rada i socijalne politike,

Ljajić je bio u vladi osoba odgovorna za posredovanje između radnika u štrajku i gazda. Na trenutak, delovalo je da je Ljajić spreman da iskoristi svoju povećanu vidljivost među radničkom klasom da bi popunio vakuum na levlci i usmerio radničke nezadovoljnike ka svojoj novoj partiji.

Ovo se, međutim, pokazalo kao pogrešna pretpostavka. SDPS je ostala mala i sterilna izborna partija koja visi o skutima Demokratske stranke. Na osnivačkom kongresu, Zdravko Deurić je pokušao da predstavi akcionu platformu koja je pozivala na otvaranje stranke prema različitim socijalnim mobilizacijama odozdo. Partijski aparat je pak sprečio vođu „Jugoremedije“ da se obrati delegatima, a onemogućeno je čak i deljenje njegovog štampanog govora među učesnicima. Ulazak u Ljajićevu stranku pokazao se kao ćorsokak. Aktivnosti Pokreta Ravnopravnost su u narednim mesecima u velikoj meri nastavljene u okviru Udruženja građana „Ravnopravnost“, koje se umesto stranačke politike usredsredilo na obrazovni rad i širenje svesti o borbama radnika-akcionara u Zrenjaninu.

Do 2008. godine, „Jugoremedija“ je uspela da stabilizuje proizvodnju pod novom upravom. Kompanija je uložila veliki trud da se održi na farmaceutskom tržištu, kao fabrika kojom upravljaju radnici-akcionari. Ova teška pozicija za poslovanje samo je ojačala „Jugoremedijin“ identitet kao inicijative koja se bori za prava sitnih sopstvenika. No, uprkos fokusu na radničko preduzetništvo i privatnu svojinu, aktivisti „Jugoremedije“ su ostali posvećeni podržavanju drugih radnika u teškoćama. Bez obzira na to gde se te fabrike nalaze i da li su radnici vlasnici akcija ili ne, „Jugoremedija“ je bila spremna da se solidariše i da pruži безусловnu podršku bilo kome ko se upustio u borbu.

U članku napisanom u aprilu 2008, Deurić se dotakao pitanja solidarnosti, otkrivajući jednu od glavnih prepreka u izgradnji novog radničkog pokreta: „Tokom devedesetih godina, u deceniji ratova, ekonomskih sankcija i krize, društvo u Srbiji su nagrizli strah, nepoverenje i sebičnost. Nakon 2000. godine, od početka tranzicija ka kapitalizmu i demokratiji, umesto da se Srbijom ponovo proširi stabilnost i uspostave odnosi poverenja i podrške među kolegama i komšijama, sa vrha političke i finansijske moći nam je stigla poruka da solidarnost više nije vrlina, da svako treba da se bori samo za sebe, da su nam svi drugi neprijatelji, jer oni koji prvi stignu na cilj imaju pravo na sve – čak i da sve nas ostave bez ikakvih prava“⁶⁰.

---

60 Zdravko Deurić, Hodaćemo korakom najsporijeg, Pokret za slobodu, april 2008, (internet) dostupno na: <http://pokret.net/cms/index.php?page=hodacemo-korakom-najsporijeg--u-ovom-pohodu-moramo-brinuti-o-poslednjem-u-koloni>

Talas štrajkova 2009. godine otvorio je nove mogućnosti za inicijative koje prelaze preko granica fabričkih kapija. Uz pomoć aktivista Pokreta za slobodu, radnici iz zrenjaninskih firmi povezali su se sa najradikalnijim borbama koje su se u tom trenutku dešavale u Srbiji, poput onih u „Zastavi elektro“ i Tekstilnoj industriji „Raška“. U avgustu te godine iz ovih kontakata proizašao je Koordinacioni odbor radničkih protesta. Koordinacioni odbor je delom preuzeo legalističke nazore iz Zrenjanina. U njegovom osnivačkom dokumentu pominjani su korupcija i centralizovana država kao glavni problemi sa kojima se radnici suočavaju. U skladu s tim, glavni politički zahtevi platformom lansirani bili su nepristrasan proces privatizacije, saglasan sa vladavinom prava, kao i veća autonomija za regionalne vlasti da kontrolišu vlastita sredstva i privlače potencijalne investitore. Uprkos tome, u poređenju sa prethodnim inicijativama na nacionalnom nivou, Koordinacioni odbor je u većoj meri naglašavao teme koje su se ticale radnika iz direktne proizvodnje. Odbor su činili uglavnom predstavnici iz štrajkačkih odbora fabrika i sindikalni aktivisti, za razliku od akcionarskih organizacija pre njega, koje su okupljale aktiviste po osnovu vlasništva deonice. Neki od slogana koje je ova inicijativa lansirala su označili jasno okretanje ka tradicionalnijim pitanjima kojima se bave radnički pokreti.

Dezindustrializacija i nezaposlenost ovaj put su izbile kao glavne brige. Preživljavanje proizvodnje sada je posmatrano pre svega kao nužan korak u zaštiti radnih mesta u industrijskom sektoru, a ne kao način da se promovišu alternativni poslovni modeli na tržištu. Drugo, pitanja sindikata, kolektivnih ugovora i strategija socijalnog partnerstva, teme kojima su se „Jugoremedija“ i inicijative malih akcionara malo bavile, sada su stavljene u prvi plan. Koordinacioni odbor lansirao je oštru kritiku sindikalnog rukovodstva koje je malo pomagalo štrajkovima i povremeno čak sabotiralo radikalne inicijative odozdo. Štaviše, u platformi je odbačen „socijalni dijalog“ između države, poslodavaca i sindikata kao dimna zavesa i zahtevano od vlade da prizna štrajkačke odbore kao glavne pregovarače u sporovima. Konačno, glavni neprijatelj radništva postajao je u kolektivnoj imaginaciji radnika sve opipjiviji. U prethodnim godinama protivnici su ostajali brojni i mutni (mafija, država, političke stranke, korumpirani biznismeni, ostaci starog režima), a sada su krupni domaći kapitalisti, izrovnivši pod imenom „tajkuni“, postali primarna meta narodnog gneva.⁶¹

---

61 Videti: Pokret za slobodu, Informator o radu Koordinacionog odbora radničkih protesta, br. 2, oktobar 2009.

Glavna funkcija Koordinacionog odbora je, međutim, ostala limitirana na solidarnost u akciji, davanje saveta novim fabrikama koje ulaze u borbu i omogućavanje probijanja pojedinačnih slučajeva u žižu javnosti. U vreme kada je pristupilo Koordinacionom odboru, vođstvo radnika u štrajku iz Građevinskog preduzeća „Trudbenik“, na primer, upalo je u rastegnuti pravni spor sa novim vlasnikom i Agencijom za privatizaciju. Vlasnik je blokirao sve pokušaje nezavisne revizije privatizacije, a država je tvrdila da nema pravo da nametne revizorsku agenciju po svom izboru bez sporazuma obe strane u sporu. Koordinacioni odbor je ovo prepoznao kao taktiku uprave da izmori štrajkače i savetovao štrajkačkom odboru da odustane od traženja podobne agencije za reviziju i umesto toga usredsredi svoje napore na Agenciju za privatizaciju. Radnici Trudbenika počeli su da održavaju proteste ispred Agencije u centru Beograda, zahtevajući od nje da raskine privatizacioni ugovor i prestane da koristi pravne začkoljice kao opravdanje za pasivnost i povlašćivanje gazdama. Predstavnici drugih fabrika okupljenih oko platforme pružili su solidarnost, obraćajući se radnicima „Trudbenika“ ispred zgrade Agencije i ohrabrujući ih da ne odustanu od protesta.⁶² Ovo je samo jedan od primera uzajamne pomoći koju je Koordinacioni odbor omogućio.

Širenje iskustava iz prethodnih štrajkova pokazalo se kao korak od suštinske važnosti za dalji razvoj pokreta. Uspješni metodi borbe prenošeni su na nove slojeve borbenih radnika širom zemlje. Mnoge greške u prošlosti sada su bile izbegnute. Pa ipak, Koordinacioni odbor nije bio postavljen kao trajna radnička institucija ili jezgro buduće političke organizacije. On je bio mesto na kojem su vođe štrajkačkih odbora mogle da razmenjuju ideje, pruže jedni drugima solidarnost tokom borbe ili stupe u kontakt sa institucijama otvorenim za radnička pitanja poput Saveta za borbu protiv korupcije. Pozivi na solidarnost i koordinaciju radničkih protesta su ostali apstraktni, bez utemeljenja u jasno određenim materijalnim interesima koji bi u pokret uneli koheziju. Shodno tome, Koordinacioni odbor nije mogao da izgradi jasne unutrašnje strukture, niti je podvrgao svoj rad demokratskoj kontroli radnika koje je zastupao. Većina fabrika koje su uspele da razreše svoje glavne probleme, na jedan ili drugi način, naprosto je napustila Koordinacioni odbor, ne videći dalju korist od njegovog postojanja izvan kritičnog trenutka. Nakon talasa štrajkova 2009/10, Koordinacioni odbor radničkih protesta je praktično nestao zajedno sa njim.

---

62 Popov 2011, str. 74.

Epilog

Globalna kriza kapitalizma polako počinje da menja politički i ekonomski reljef Balkana. U Srbiji, u kojoj se tranziciona dinamika pokazala posebno rastegnutom i zbunjujućom, u protekle četiri godine uvedene su nove, jašnije perspektive u društvene procese kojima smo okruženi. Bilo je potrebno dvanaest godina za pad Miloševićevog autokratskog režima. Ovaj događaj otvorio je mogućnosti za nove smerove društvenog razvoja. Usledilo je odlučnije kretanje putem tržišnih reformi. Sada, nakon dvanaest godina ubrzane tranzicije, srbijansko društvo je doseglo još jednu kritičnu raskrnicu. Mnoge opisane dileme i okviri u kojima su se društveni akteri kretali proteklih godina više ne postoje. Odnosi moći u društvu postaju sve ogoljeniji. Fundamentalni procesi iza društvene realnosti se otkrivaju ubrzanim tokom, a ideje koje pokušavaju da ih razjasne se transformišu zajedno sa njom. Koncepti razvijani u prethodne dve decenije bivaju razgolićene pretežno kao ideološke dogme koje ne odgovaraju niti ekonomskoj praksi, niti realnim interesima stanovništva. U pitanju su ideje koje nisu u stanju da pruže adekvatno objašnjenje tokova koji su doveli do krize, pa time ni da ponude izvodljiv model za njeno prevazilaženje.

Stari obrasci objašnjenja dakle ubrzano gube moć, pa ipak ostaje nejasno koji će ih to novi koncepti tačno zameniti. U velikoj meri ishod ove bitke ideja će zavisiti od intervencije samih društvenih aktera u političkoj areni, među njima svakako i radničke klase. Praksa privrednog života i iskustva socijalne borbe u tranzicionoj Srbiji nameću klasni sukob između radnika i poslodavaca kao osnovnu društvenu protivrečnost koja ostaje konstanta u tržišnim ekonomijama. Klasni sukob uvek iznova izbiја u prvi plan, nakon što se istroše ideološki okviri nacionalizma, „evropejstva“ ili neke treće apstraktne konstrukcije. Na kraju dana, pripadnici radničke klase – proleterii – ne bivaju štedeni od svojih gazda, ili od države, ili od zakona tržišta, bili oni Srbi ili ne, bili „evropejci“ ili nacionalisti. Oni moraju da izbore vlastito pravo na rad i dostojanstven život.

U socijalističkoj Jugoslaviji industrijski proleterijat je bio razapet između liberalnih i kolektivističkih tumačenja radničkog samoupravljanja. Prvo se oslanjalo na tržište za podizanje radničkog standarda, a potom je biralo političku intervenciju. U protekle dve decenije, ova dihotomija je u Srbiji obnovljena preko ideja radničkog akcionarstva, sa jedne strane, i borbe za više plate, bolje uslove rada i kontrolu nad proizvodnim procesom, sa druge. U godinama u kojima je klasna borba zapala u ćorsokak, činilo se da ove dve ambicije idu ruku pod ruku. Nedostatak političkih struja

voljnih da zasnuju svoj program na pravima radništva oslabio je svako verovanje da političko organizovanje može pomoći radničkim borbama. Uz to, razvoj kapitalističkih društvenih odnosa bio je peviše neuravnotežen da bi prisilio sitne sopstvenike da kapituliraju na tržištu pred jačim konkurentima. Mnogi radnici su videli svoju šansu za boljitak u selidbi iz fabričkih hala u privatno preduzetništvo. No, sistem je ipak bio dovoljno stabilan da ne dozvoli organizovanim grupama radnika-akcionara da se popnu na društvenoj lestvici putem privatizacije odozdo. Činilo se nemogućim da se preduzmu odlučujući koraci ka razrešenju statusa industrijske radničke klase u bilo kojem smeru. Nasleđena pat pozicija se sada polako probija.

Novi razvoj događaja u „Jugoremediji“ veoma dobro odražava ove nove trendove. Razlika u interesima između najamnih radnika i akcionara počela je da izbija na videlo čim je Jovica Stefanović Nini izgubio kontrolu nad kompanijom. Prve podele su se pojavile među akcionarima. Organizaciono jezgro akcionara zaposlenih u fabrici imalo je ambicije da nastavi da vodi firmu pod novom upravom kao fabriku u vlasništvu i pod kontrolom malih akcionara. Shodno tome, upravni odbor apelovao je na ostale male vlasnike da ne prodaju svoje akcije. Pa ipak, mnogim pojedinačnim akcionarima očajnički je bio potreban novac i vlasnička struktura je nužno počela da se menja. Ovo je otvorilo novi prostor za spekulisanje o skrivenim interesima koji pokušavaju da preuzmu fabriku otkupljujući akcije od malih akcionara. Država je doprinela atmosferi nepoverenja otvoreno izjavljujući da joj je cilj da iznova proda svoj udeo novom ponuđaču. Sa 42 odsto akcija otkupljenih od države, novi investitor bi tako potencijalno lako mogao kupiti još jedan deo akcija od raštrkanih akcionara i postati većinski vlasnik.

Jedan od načina da se akcionari motivišu da zadrže svoje akcije bio je obećanje viših cena akcija u budućnosti. Nova uprava videla je stranog partnera „Jugoremedije“, „Aventis“, kao potencijalnog investitora koji bi pomogao firmi da poveća svoju tržišnu vrednost. Međutim, ispostavilo se da ni strane korporacije nisu ništa manje neprijateljski nastrojene prema firmama u vlasništvu radnika-akcionara od države Srbe. Umesto pokazivanja razumevanja za novi početak kompanije, „Aventis“ je zahtevao brzu nadoknadu za zloupotrebu njegovih licenci koju je počinio Nini pod pretnjom sudskim sporom. Banke su odbijale da odobre kredite prokazanoj kompaniji. Nova uprava našla se opkoljena neprijateljskim tržišnim silama, a država nije pokazala nikakvo interesovanje da podrži „Jugoremedijin“ alternativni poslovni model.

U prošlosti, radnici-akcionari su se barem mogli osloniti na podršku sindikata i većeg dela radnika u kolektivu. Nova uprava obećala je da će zadržati sve radnike, čak i one koje je Nini zaposlio da zamene štrajkače i otpuštene radnike. U početku među radnicima je postojala spremnost da prihvate i niže plate da bi doprineli ozdravljenju „Jugoremedije“. Međutim, nakon izvesnog vremena, jaz između čistih najamnih radnika i radnika-akcionara počeo je da se produbljuje. Prvi nisu bili spremni da se do kraja žrtvuju za fabriku u vlasništvu drugih ljudi. Usred ekonomske krize plate su počele da kasne, a zaposleni slani na plaćene odmore. Mnogi radnici su sigurno počeli da dovode u pitanje ispravnost smera koji su izabrali radnici-akcionari. Možda bi pod drugom, profesionalnijom upravom, postavljenom od privatnog vlasnika ili države, fabrika imala više šansi na tržištu? Radni kolektiv je sada bio podeljen i javile su se otvorene optužbe na račun novog direktora Zdravka Deurića i njegovih najužih saradnika.

Suočen sa unutrašnjom blokadom u donošenju poslovnih odluka, deo radnika-akcionara je odlučio da se oslobodi pat pozicije i unapredi konkurentnost „Jugoremedije“ tako što će ući u investiciju pod vlastitom kontrolom. Da bi se povinovala novim standardima proizvodnje, „Jugoremedija“ je morala fizički odvojiti proizvodnju penicilina od drugih vrsta lekova. Grupa radnika-akcionara preduzela je ovo ulaganje i u svoje ime osnovala novu penicilinsku fabriku preko puta „Jugoremedije“. Ova nova firma bila je uključena u proizvodni proces „Jugoremedije“, ali je istovremeno bila u privatnom vlasništvu jednog dela radnika-akcionara što je izazvalo podzrenje velikog broja radnika koji nisu bili uključeni u projekat.

Zrenjaninom su počele da kruže glasine o tome kako uprava radnika-akcionara zloupotrebljava sredstva firme za ličnu dobit nekoliko ljudi na rukovodećim pozicijama. Udruženje građana „Ravnopravnost“ je izvestilo da je istaknutim aktivistima prećeno. Kuće aktivista radnika-akcionara su grafitirane porukama zastrašivanja, a automobil generalnog direktora Zdravka Deurića bio je zapaljen. U avgustu 2012. Zdravko Deurić i još troje zaposlenih uhapšeni su pod optužbama da su zloupotrebili licence za proizvodnju lekova i precenili vrednost građevinskog zemljišta na kojem je sagrađena nova fabrika penicilina. Uprava i jezgro aktivista videli su ova hapšenja kao poslednji pokušaj države da se otarasi radnika-akcionara i preda fabriku krupnom biznisu. Ostaje da se vidi kako će se optužbe protiv uprave radnika-akcionara održati na sudu i da li će „Jugoremedija“ nastaviti da proizvodi uprkos svim pritiscima kojima je izložena.

Jedno je sigurno, insistiranja na pravu privatne svojine i slobodnom tržištu vratili su se radnicima u lice poput bumeranga. U većini fabrika, manjinski paketi akcija u vlasništvu radnika lako su po niskim cenama pokupovani od investitora, špekulanata ili oduzeti sudskim odlukama. „Jugoremedija“ je ostala usamljeni slučaj u kome su radnici nekoliko godina uspeli da vode fabriku oslanjajući se na vlasnička prava. Ali, čak i tako izuzetno dobro organizovana grupa radnika vremenom se našla u ćorsokaku. Na širem planu akcionarstvo je gubilo na privlačnosti među običnim radnicima. Neoliberalna partija G-17 plus je tokom izborne kampanje 2008. godine počela da zastupa vaučersku privatizaciju. Građanima su obećavane besplatne akcije odabranih javnih preduzeća, kojima su navodno mogli da trguju na tržištu finansija nakon privatizacije. Zajedno sa uveravanjem o prilivu krupne strane investicije iz „Fijata“, podela akcija javnih preduzeća bila jedno od ključnih predizbornih obećanja, koja su pomogla pro-evropskoj koaliciji da dobije još jedan mandat na vlasti. Raspodela besplatnih akcija uskoro je napuštena pod izgovorom svetske ekonomske krize. Ova prevara ostavila je biračko telo sa gorkim ukusom u ustima i ciničnim stavovima prema akcionarstvu.

Ekonomska kriza uvela je određene promene i u strukturu srpske prirede. Pokušavajući da smanji zavisnost od kredita, vlada je počela da deli subvencije i smanjuje poreze svim stranim kompanijama voljnim da ulažu u sektor razmenjivih dobara. Novčani podsticaji privukli su nekoliko multinacionalnih kompanija koje su počele da ulažu u proizvodnju. Pored državnih subvencija, ove investitore je pre svega privlačila jeftina radna snaga. U mnogim slučajevima ove kompanije su sprečavale organizovanje nezavisnih sindikata. Primera radi, „Zastava elektro“ je prodata „Juri“, južnokorejskom proizvođaču električnih kablova, ozloglašenom po tehnikama slamanja sindikata koje je primenjivao u svojoj slovačkoj fabrici. Iluzije o dobronamernosti stranih multinacionalnih kompanija u poređenju sa domaćim preduzetnicima uskoro će nestati, čim te kompanije uspostave proizvodnju. Vrlo je moguće je da će, u skoroj budućnosti, ove nove, strane fabrike zameniti sektor „propalih privatizacija“ kao sledeće žarište štrajkačkih akcija.

Pritom, suočavajući se sa kolapsom proizvođačkog sektora, država Srbija je bila prisiljena da radi protiv svojih dugogodišnjih neoliberalnih principa i renacionalizuje nekoliko preduzeća kojima je pretilo propadanje. Pojedini radni kolektivi brzo su primetili nove signale i počeli da predlažu rešenja koja uključuju aktivniju ulogu države u privredi. Primera radi, štrajkački odbor Livnice „Topola livar“ je 2010. tražio od vlade da

pretvori dugove, koje je privatni vlasnik napravio prema dobavljačima u javnom sektoru, u državno vlasništvo nad fabrikom. Štaviše, radnici livnice su insistirali na tome da država omogući povoljne kredite za firmu da bi ona podmirila svoje dugove koje je načinio neodgovorni privatni vlasnik i pokrenula proces proizvodnje.

Orijentacija „Topole Livara“ je pokazatelj gubljenja iluzija u tržišne reforme. Sve do 2009. godine, većina fabrika u štrajku je tražilo *laissez-faire* tržišna rešenja kao jedini izlaz iz godinama dugih zastoja pod direktorima koje je postavljala država. Globalna ekonomska kriza raspršila je ionako mršavu nadu da će privatizacija i dalja integracija u EU doprineti otvaranju novih radnih mesta i ekonomskom razvoju. Najveći sindikati u javnom komunalnom sektoru su u novembru 2011. organizovali protest protiv uvođenja javno-privatnog partnerstva u komunalne službe. Ovaj protest bio je prekretnica na dva načina: prvo, uspeo je da okupi najveće sindikate oko jednog zajedničkog pitanja i, drugo, organizovano radništvo se po prvi put eksplicitno postavilo protiv politike privatizacije i suprotstavilo opšti napredak društva logici profita. Tako je sindikalista Milan Grujić na protest izjavio: „Danas moramo oholij i osionoj vlasti reći... stop donošenju Zakona o javno-privatnom partnerstvu i koncesijama koji, onakav kakav je donet, znači gubitak hiljada radnih mesta, nekoliko puta povećanu cenu komunalnih usluga, uz skoro nepromenji nivo kvaliteta koja znači nestašicu vode, bolest i život nedostojan čoveka. Stranačke vođe su odavno shvatile (a u Srbiji ih ima izuzetno mnogo) da je moć u novcu, pa stranke na vlasti u najkraćem roku pretvoriše komunalna preduzeća u profitna preduzeća... Ponavljajući kao papagaji mantru o žurbi ka evropskim integracijama sve više pokazuju žurbu za ostvarenje svojih ciljeva i interesa. Čvrst savez političara i tajkuna osudio je zemlju na višegodišnju robiju“⁶³.

Ovaj opšti osećaj da je neoliberalni razvojni model dosegao svoje granice odrazio se i u političkoj sferi. Jedan od najzanimljivijih fenomena u stranačkoj politici Srbije poslednjih godina jeste povratak SPS-a. Ova partija sada projektuje reformisani imidž jedne proevropske političke opcije levog centra. No, SPS je dobijala na popularnosti velikim delom dovodeći u pitanje dominantne ideje prošle decenije. U kampanji za parlamentarne izbore, u proleće 2012, stranački lideri su govorili o velikim sistemima u državnom vlasništvu kao kičmi ekonomskog oporavka, o parazitskoj prirodi

---

63 [Protestni pamflet] 5 minuta do 12, Protest upozorenja: Beograd, 10. novembar 2011. godine, Trg Nikole Pašića – Vlada Republike Srbije, „Danas gladni – sutra žedni!“.

bankarskog sistema i o ograđivanju od rešenja koje propisuje MMF. Ma koliko oportunistički bili razlozi koji stoje iza ovih poruka i nevezano za to koliko je SPS zaista spreman da provodi ovakve mere u praksi, ostaje činjenica da vraćanje ovih tema u političku sferu otvara nove prilike za radnički pokret. Kao što su radili prethodnih godina, jezikom građanskih sloboda, radnici će usvojiti ove nove pojmove iz javnog diskursa da bi poduprli svoje zahteve. Svakako nije svejedno na koje političko nasleđe će se radnici osloniti da bi argumentovali svoje zahteve. Jezik socijalne pravde i odbrana radnih mesta ima potencijal da ujedini mnogo šire slojeve radničke klase od insistiranja na vladavini prava i vlasničkim pravima.

Nova vlada koju je formirala konzervativna Srpska napredna stranka, u kojoj SPS drži poziciju premijera, nakon dolaska na vlast počela je da provodi istrage o brojnim slučajevima privatizacije u kojima postoje indicije da su prethodne vlade bile uključene u nezakonite aktivnosti. Pokret za slobodu iskoristio je ovaj prostor za mobilizaciju dela radnika uključenih u Koordinacioni odbor radničkih protesta i istupanje sa vlastitim predlozima za borbu protiv dezindustrijalizacije uzrokovane privatizacijom. Na protestu koji je organizovan u septembru 2012. godine, demonstranti iz upropašćenih fabrika zahtevali su aktivno učešće radničkih predstavnika u istraživanju nezakonitih prodaja fabrika zbog toga što, kako su rekli, političari mogu da zloupotrebe ovu kampanju za vlastite interese i sukobe unutar elite. Štaviše, protestanti su zahtevali od države da isplati odštetu pogođenim preduzećima, budući da je dopustila uništavanje radnih mesta bez odgovarajuće kontrole. Novčana nadoknada bi trebala biti vraćena u obliku investicija u proizvodnju. Konačno, radnici su zahtevali da spisak istraživanih firmi bude proširen jer, kako su tvrdili, zloupotrebljavanje društvene svojine nije bilo slučajno, nego sistemsko.⁶⁴

Ovi zahtevi najavljuju mogućnost novih radničkih platformi sa mnogo izoštrenijim uvidima u prirodu tranzicije i političkog poretka. Zaključak neodržanog govora Zdravka Deurića na osnivanju Socijaldemokratske partije Srbije u januaru 2010. godine danas je relevantniji nego ikada pre: „Pokazalo se... da male i izolovane grupe ma koliko bile borbene nisu u stanju da preobrazu privredu, društvo i državu, da preoblikuju sistem, već da u tome mogu biti uspešne veće i snažnije političke stranke, sindikati i udruženja građana sa jasnim načelima“⁶⁵.

---

64 Radnička protestna šetnja, Srbija – zemlja slobodnih, nikad zemlja robova, 14. septembar, Pokret za Slobodu, (internet) dostupno na: www.pokret.net

65 Popov 2011, str. 270.

Većina inicijativa opisanih u ovom tekstu predstavljala je korake ovom pravcu. Njihove šanse za dalji razvoj zavisile su velikim delom od izbora ideja koje su usvojili. Pretpostavka kojom se ovaj tekst vodio jeste da radnici imaju bolje šanse u svojim borbama ako se oslanjaju na univerzalan skup ideja koje su oblikovale međunarodni radnički pokret kroz istoriju poput klasne solidarnosti, preraspodele društvenog bogatstva, nezavisnog političkog organizovanja i inicijativa da radni ljudi sami kontrolišu proces društvene reprodukcije, van tržišnih tokova. Radnički aktivisti u Srbiji proteklih godina razumljivo nisu uspjeli da se izdignu iznad opštih shvatanja istorijske epohe u kojoj su rođeni. Raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije predstavljao je veliki kulturni i materijalni korak unazad za radničku klasu. U osiromašenoj zemlji ostavljenoj u izolaciji na periferiji EU, socijalna dinamika tokom protekle dve decenije se lako mogla tumačiti kao zaostajanje za pretpostavljenim globalnim napretkom zasnovanog na slobodnom tržištu. Ovakav pogled na svet otvorio je širok prostor za uticaj liberalne ideologije.

U opisanom periodu radnici su igrali najbolje što su mogli sa kartama koje su im bile podeljene. Ali, vremena se menjaju. Liberalna, građanska ideologija, zasnovana na nepovredivosti privatne svojine i primatu interesa pojedinca, prolazi kroz krizu zajedno sa kapitalističkim sistemom. Kao što tržišna privreda ne može da ponudi dovoljan broj radnih mesta, ni ideologija koju je stvorila ne može da ponudi zadovoljavajuća objašnjenja, niti način za prevazilaženje krize. Poput mnogih banaka, pa i država današnjice, i građansko društvo, kao okvir u kojem tržište funkcioniše, suočava se sa bankrotom. Pitanje rada i radničke klase se, na ovaj ili onaj način, vraćaju na političku scenu. Za sada ostaje otvoreno pitanje da li će novo organizovano radništvo u Srbiji izrasti iz transformacije unutar već postojećih sindikata ili iz spajanja lokalnih inicijativa odozdo, poput onog koje smo videli u Zrenjaninu. Šta god bio slučaj, radnička klasa u Srbiji pred sobom ima novu istorijsku priliku da uspostavi nezavisne, demokratski ustrojene organizacije sa vlastitim korpusom ideja i metoda borbe. Činjenica da se većina borbi iz perioda između 2008. i 2010. godine danas ugasila može se tumačiti kao tragična jedino ako iz tih događaja ne izvućemo nikakve pouke za budućnost.

Povezivanje radnika iz različitih preduzeća nameće se kao osnovna ideja vodilja bilo kojeg budućeg projekta. Takvo udruživanje moralo bi se zasnivati na demokratski izabranim strukturama kontrolisanim od samih radnika kako bi se izbegla zavisnost od individualaca. Istaknuti

pojedinci mogu doći na čelo pokreta i iz njega izaći, ali strukture moraju ostati stabilne. Konačno, takva radnička organizacija bi morala ponovo otkriti bogatu baštinu ideja radničkog pokreta koja se taložila kroz istoriju. Naoružana vlastitim programom, radnička klasa bi sa samopouzdanjem mogla da zakorači na političku scenu i prestane da zavisi od nakalemljenih ideologija, podrške od sistemu bliskih pomagača i strategija koje vode rešenjima koja su u sukobu sa interesima radničke klase kao celine. Organizovanje radnika kao klase, sa političkim programom i jasno definisanim klasnim ciljevima bi napokon razvezalo ludačku košulju „proevropske“, nacionalističke ili neke druge ideološke varijacije građanskog društva i otvorilo perspektive za izgradnju radničkog društva – društveno-ekonomskog sistema u službi radnika i u skladu sa realnim interesima svih radnih ljudi.

Literatura:

Arandarenko, Mihail - Avlijaš, Sonja: Behind the Veil of Statistics: Bringing to Light Structural Weaknesses in Serbia, u: Schmidt, Verena - Vaughan-Whitehead, Daniel (ur.): The impact of Crisis on Wages in South-East Europe, International Labour Organization, Budapest 2011, str. 123-159.

Crowley, Stephen - Ost, David: Introduction: The Surprise of Labor Weakness in Postcommunist Society, u: Crowley, Stephen - Ost, David (ur.): Workers after Workers' States: Labor and Politics in Postcommunist Eastern Europe, Rowman & Littlefield Publishers INC, Lanham 2001, str. 1-13.

Dale, Gareth - Hardy, Jane: Conclusion: The 'Crash' in central and Eastern Europe, u: Dale, Gareth (ur.): First the Transition then the Crash: Eastern Europe in the 2000s, Pluto Press, London 2011.

Deurić, Zdravko: Hodaćemo korakom najsporijeg, Pokret za slobodu, april 2008, (internet) dostupno na: <http://pokret.net/cms/index.php?page=hodacemo-korakom-najsporijeg---u-ovom-pohodu-moramo-brinuti-o-poslednjem-u-koloni>

Deurić, Zdravko: Šta hoćemo mi, radnici, akcionari i građani, u: „Republika“, Beograd, godina XVII, br. 352-353, 1-31. mart 2005, (internet) dostupno na: <http://www.republika.co.rs/352-353/09.html>

Doru, Mohora: O radničkoj participaciji i upravljanju privredom, u: „Republika“, Beograd, godina XXII, br. 468-469, 1-31. januar 2010, (internet) dostupno na: <http://www.republika.co.rs/468-469/14.html>

Dragović-Soso, Jasna: Saviors of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism, McGill-Queen's University Press, London 2002.

Erdei, Ildiko: Dimenzije ekonomije: prilog promišljanju privatizacije kao socio-kulturne transformacije, u: Ribić, Vladimir (ur.): Antropologija postsocijalizma, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd 2007.

Fočo, Salih: Štrajk između iluzije i zbilje, Radnička štampa, Beograd 1989.

Garfield, Richard: Economic sanctions, Health and Welfare in the Federal Republic of Yugoslavia: 1990-2000, UNICEF, Belgrade 2001.

Informator o radu Koordinacionog odbora radničkih protesta [Pokret za slobodu], br. 2, oktobar 2009.

Inicijative metalskih sindikata za održivu industrijsku politiku Srbije, Industrijski sindikat Srbije, Beograd 2011, str. 13. (internet) dostupno na: http://industrijskisindikato.org/userfiles/file/Odrziva_industrijska_politika_Izvestaj_IS_Srbija.pdf

Jakopin, Edvard - Bajec, Jurij: Challenges of Industrial Development for Serbia, u „Panoeconomicus“, Novi Sad, godina LVI, br. 4, 2009, str. 507-525.

Kartalović, Bane: Radnici dižu ustanak u Kragujevcu, u: „Politika“, Beograd, 4. mart 2008, (internet) dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/Radnici-dizu-ustanak-u-kragujevcu.lt.html>

Koreni mira. Intervju sa Zdravkom Deurićem, Pokret za slobodu, (internet) dostupno na: <http://pokret.net/cms/index.php?page=koreni-mira---intervju-sa-zdravkom-deuricem>

- Kuljić, Todor: Tito u novom srpskom poretku sećanja, u: „Sociologija“, Beograd, godina XLV, br. 2, 2003, str. 97-116.
- Lenjin, Vladimir I.: Država i revolucija, Prosveta, Beograd 1983.
- Mandel, Ernest: The Irresistible Fall of Mikhail Gorbachev, u: „International Viewpoint“, br. 221, februar 1992.
- Markuš, Branislav: Najveći je kapital pravo na rad, (internet) dostupno na: <http://www.ravnopravnost.org/NW004.html>
- Mihailović, Srećko i drugi: Od izbornih rituala do slobodnih izbora, Institut društvenih nauka – Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd 1991.
- Mihailović, Srećko: Priča o tranziciji ili naracija o našim beskrajnim menama, u: Mihailović, Srećko (ur.): Kako građani Srbije vide tranziciju. Istraživanje javnog mnjenja tranzicije, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd 2010.
- Milosavljević, Olivera: Antibirokratska revolucija 1987-1989. godine, (internet) dostupno na: <http://www.cpi.hr/download/links/hr/7292.pdf>
- Ost, David: The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe, Cornell University Press, Ithaca 2006.
- Perić, Mladen - Tomić, Đorđe: Kako je rashodovano društvo? Strateški stečaj i njegova primena na postjugoslovenskom prostoru na primeru preduzeća Šinvoz, u: „jugoLink. Pregled postjugoslovenskih istraživanja“, godina 2, br. 1, leto 2012, str. 78-97.
- Pola Srbije bi radilo za manju platu, (internet) dostupno na: <http://poslovi.infostud.com/vesti/Pola-Srbije-bi-radilo-za-manju-platu/52/10196/>
- Popov, Nebojša (ur.): Radno mesto pod suncem. Radničke borbe u Srbiji danas, Službeni glasnik, Beograd 2011.
- Popov, Nebojša: Tragovima jednog štrajka. Hleb radnički/akcionarski, u: Popov, Nebojša (ur.): Radno mesto pod suncem. Radničke borbe u Srbiji danas, Službeni glasnik, Beograd 2011, str. 33-51.
- [Protestni pamflet] 5 minuta do 12, Protest upozorenja: Beograd, 10. novembar 2011. godine, Trg Nikole Pašića – Vlada Republike Srbije, „Danas gladni – sutra žedni!“.
- Radna snaga. Skupovi stanovništva starog 15 i više godina prema aktivnosti, polu i regionu, XI 2011, u: „Ekonom: east magazin“, br. 609-610, februar 2012, str. 64.
- Radnička protestna šetnja, Srbija – zemlja slobodnih, nikad zemlja robova, 14. septembar, Pokret za Slobodu, (internet) dostupno na: www.pokret.net
- Rusovac, Olivija: „Jugoremedija“ – kuda i kako dalje, u: „Republika“, Beograd, godina XIX, br. 414-415, 1-31. oktobar 2007, (internet) dostupno na: <http://www.republika.co.rs/414-415/13.html>
- Rusovac, Olivija (pripremila): Ko su i šta su radnici [Razgovor u organizaciji „Republike“, 30. avgust 2001.], u: Popov 2011, str. 13-32.
- Sindikati i socijalni dijalog u vreme krize: slučaj Srbije, Međunarodna organizacija rada (ILO), Geneva 2010, str. 39-42.

Srbiji preti pobuna gladnih, Biz vesti B92, 13. jun 2010, (internet) dostupno na: http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2010&mm=06&dd=13&nav_id=438421

Srećković, Milenko: Smisao radničke borbe danas: Tribina o aktivnostima Koordinacionog odbora radničkih protesta u Srbiji, u: Vladislav Bailović i drugi, Deindustrijalizacija i radnički otpor: Borbe i inicijative za očuvanje radnih mesta u periodu tranzicije, Pokret za slobodu, Beograd 2011, str. 31-36.

Srećković, Milenko - Zlatić, Ivan: Deindustrialisierung und ArbeiterInnenwiderstand in Serbien, u: Anna Leder (ur.), Arbeitskämpfe im Zeichen der Selbstermächtigung: Kollektive Gegenwehr in Frankreich, Deutschland, der Schweiz, Österreich und Serbien, Promedia Verlag, Vienna 2011, str. 195-221.

Stojiljković, Zoran: Sindikati i zaposleni u raljama tranzicije i krize, u: Mihailović, Srećko (ur.): Kako građani Srbije vide tranziciju. Istraživanje javnog mnjenja tranzicije, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd 2010.

Tomanovic, Smiljka - Ignjatovic, Suzana: Transition of Young People in a Transitional Society: The Case of Serbia, u: „Journal of Youth Studies“, godina 9, br. 3, 2006, str. 269-285.

Tomić, Đorđe: Ulične studije - odsek: Protest! Studentski protesti tokom „Ere Milošević“, u: Tomić, Đorđe - Atanacković, Petar (ur.): Društvo u pokretu: Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas, Cenzura, Novi Sad 2009, str. 184-231.

Turkish Comisso, Ellen: Workers' Control under Plan and Market: Implications of Yugoslav Self-Management, Yale University Press, New Haven 1979.

Upchurch, Martin - Marinković, Darko: Serbia from the October 2000 Revolution to the Crash, u: Dale, Gareth (ur.): First the Transition then the Crash: Eastern Europe in the 2000s, Pluto Press, London 2011.

Uvalić, Milica: Privatisation and Corporate Governance in Serbia (FR Yugoslavia), (internet) dostupno na: <http://balkan-observatory.net/archive/uvalic.pdf>

O AUTORU

Goran Musić je rođen u Beogradu (1981), gde je diplomirao na Ekonomskom fakultetu. Trenutno se bavi istraživanjem radničkih štrajkova u poznom jugoslovenskom socijalizmu pri odseku za istoriju Evropskog univerzitetskog instituta u Firenci. Aktivan učesnik raznih inicijativa za studentska i radnička prava u Srbiji. Član uredništva internet portala Crvena Kritika (www.crvenakritika.org)

CIP - Каталогизacija у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

331.105.2-057.16:316.662(497.11)"1988/2013"
338.246(497.11)

МУСИЋ, Горан, 1980-

Radnička klasa Srbije u tranziciji :
1988-2013 = Serbia's Working Class in
Transition : 1988-2013 / Goran Musić. -
Beograd : Rosa Luxemburg Stiftung, Regionalna
kancelarija za Jugoistočnu Evropu, 2013
(Beograd : Standard 2). - 81, 80 str. ; 21 cm

Nasl. str. prištampanog. engl. prevoda:
Serbia's Working Class in Transition:
1988-2013. - Oba rada štampana u međusobno
obrnutim smerovima. - Tiraž 500. - O autoru,
About the Author: str. 81, 80. - Napomene i
bibliografske reference uz tekst. -
Bibliografija: str. 78-80, 77-79.

ISBN 978-86-88745-05-5

1. Уп. ств. насл.

а) Радници - Друштвено-економски положај -
Србија - 1988-2013 б) Србија - Транзиција
COBISS.SR-ID 198234636